

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

БОГДАН ЧОРНОМАЗ

УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

КИЇВ
«ТАЛКОМ»
2019

УДК 94(477)(076.6)

Ч-75

Посібник рекомендований до друку
Науково-дослідною лабораторією
«Історичне краєзнавство Уманщини»
Протокол № 2 від 15 квітня.

Рецензенти:

І.С. Пахольчук – кандидат історичних наук, доцент Уманського національного університету садівництва.

В.В. Масненко – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського Національного університету ім. Богдана Хмельницького, член Національного бюро національної асоціації українців, член НТШ (Черкаси).

Богдан Черномаз

Ч-75 Усна історія України: навч. посіб. / Б. Черномаз. – К.: Талком, 2019. – 160 с.
ISBN 978-617-7685-71-4

Навчальний посібник для магістрантів історичних факультетів укладено згідно вимог кредитно-модульної системи. Він включає програму семінарських занять, завдання для самостійної роботи, шкалу та критерії оцінювання знань магістрантів, теми рефератів, питання для повторення та список літератури для вивчення курсу. Посібник містить плани-конспекти та рекомендації для розкриття питань, що виносяться на семінарські заняття. План-конспект кожного заняття супроводжується визначенням суті опорних понять і термінів. У посібнику подається список літератури, яка допоможе магістрантам зрозуміти і сприйняти значення усної історії в умовах сучасних викликів, які ставить життя перед нашою державою в умовах гібридної агресії нав'язаної Росією нашій державі.

Посібник розрахований на магістрантів та студентів гуманітарних факультетів, а також усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)(076.6)

ЗМІСТ

Вступ	3
Структура дисципліни	15
Програма навчальної дисципліни	19
Назви модулів	19
Теми семінарських завдань	23
Методичне забезпечення	31
Лекція № 1. Теоретичні засади методу усна історія.	33
Лекція № 2. Усна історія в сучасному освітньо-науковому процесі, історія «знизу»	47
Лекція № 3. Усна історія, як супутня з історичною наукою дисципліна	54
Лекція № 4. Розвиток історичної науки в країнах Заходу.....	64
Лекція № 5. Історична пам'ять, як основа формування національної свідомості	87
Лекція № 6. Місця пам'яті та їх роль в сучасному суспільстві України.....	102
Лекція 7.. Етнологічна домінанта і дидактична роль історичної пам'яті.....	116
Лекція № 8 Соціальна пам'ять. Усна історія, як виразник соціальної пам'яті.....	153
Лекція № 9. Усна традиція. Національна пам'ять.....	141
Лекція № 10. Технологія фіксації усної історії	149

ВСТУП

Пропонований посібник публікується з метою розширення меж пізнання історії України в рамках освітньої програми імені Жана Моне. Зазначимо, що ознайомлення і використання в системі освіти України засад освітньої програми Жана Моне, як креативного методу, сприятиме підвищенню рівня знань, як української студіюючої молоді, так і всього українського суспільства. Якщо висловитись загальними поняттями, то йдеться про підняття нині існуючого рівня знань історії України до рівня розвитку історичної науки в європейських країнах. Така постановка питання в галузі досліджень «історії України» розширює можливості застосування історичних знань з використанням нових, сучасних досягнень в освітньо-виховному процесі на історичних факультетах українських ВНЗ. Застосування нових підходів до вивчення історичного минулого українського народу, безсумнівно, поглибить мотивацію до здобуття історичних знань у навчально-виховному процесі в Україні.

Якщо проаналізувати нині існуючий стан викладання історії України з позицій використання засад навчання новаторськими методами, які застосовуються в освітньо-виховному процесі Європи чи, скажемо більш загальним визначенням – країн Заходу, то таких закладів вищої освіти не надто багато, хоча існує видима тенденція до їх збільшення. До таких закладів вищої освіти, які використовують апробовані на Заході методи, передусім, слід віднести Києво-Могилянську академію (навчальний предмет «Усна історія»), Черкаський Національний університет імені Богдана Хмельницького (навчальний предмет «історія та етнологія України»), Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (навчальний предмет «Методологія історії України другої половини ХХ ст.»). Цікаві починання є і в інших вітчизняних закладах вищої освіти.

У навчальні програми згаданих вище закладів вищої освіти викладачі включають трактування суті відмінностей наукових здобутків школи «Нові історики» від традиційних засад школи «Об'єктивістів». Тобто, без штучного нав'язування ідей європейської інтеграції, в Україні стихійно відбувається процес інтегрування української історичної науки в загальноєвропейський еволюційний процес розвитку історії, як науки.

Якщо виходити з того, що освітня програма Жана Моне базується на системі загальнолюдських, загальнонавчальних і загальноприйнятних цінностях, то українська освітня система навчання студіюючої молоді приречена включити і застосовувати європейські методи, як у дослідженнях, так і в навчальному процесі в українських закладах вищої освіти.

Оскільки ми ставимо перед собою мету розширити діапазон методів здобуття якісних знань з історії України, то без включення в навчальний процес апробованих у західноєвропейських державах засад дослідження і вивчення історії, українська історична наука ризикує не піднятися на вищий ступінь розвитку.

Отже, маючи на меті пошук найбільш оптимальних шляхів вдосконалення дидактичних можливостей дослідження історії України, ми вважаємо доцільним використати в освітньо-виховному процесі здобутки історичної школи «Нові історики» (яку ще називають школою «Анналів»). Вивчення і практичне застосування досягнень історичної школи «Нові історики» в українських університетах сприятиме підвищенню рівня знань історії України і розширить можливості подальшого дослідження історії України. В результаті вивчення засад і принципів школи «Нові історики», українське суспільство, за логікою еволюційного розвитку, прямуватиме до інтеграції, до єдності з країнами європейської співдружності.

Поява у ХХ ст. нової течії історичного мислення була поштовхом до вироблення нових підходів в історичних дослідженнях. Сутність новаторства прихильників школи «Анналів» полягає у застосуванні міждисциплінарного підходу у вивченні історії. Вивчаючи особливості впливу засад школи «Нові історики» на розвиток історії України, як науки, ми мусимо брати до уваги істину, суть якої в тому, що розвиток історії України до проголошення державної незалежності відбувався під монополюючим впливом засад школи «Об'єктивістів» (основоположник якої – німецький історик Леопольд фон Ранке). Теоретичні принципи школи «Об'єктивістів» до виникнення (у 1929 році) школи «Нові історики» мали імперативний вплив на розвиток української історичної науки до проголошення державної незалежності України. Така ситуація стала причиною того, що якась частина нині функціонуючого покоління істориків, які здобували докторські та професорські ступені в радянські часи, не бажає засвоювати, чи з якихось причин не хоче засвоювати нові тенденції в розвитку української істо-

ричної науки. В результаті, те покоління істориків, яке визнає «об'єктивізм» та «історизм» «незблемими» істинами у розумінні еволюційного розвитку історичних процесів, здебільшого є несвідомим гальмом у поступі до прогресу української історичної науки. Щодо позиції послідовників «об'єктивізму» та «історизму», необхідно зауважити, що поняття про «об'єктивізм» та «історизм» належать до історичної школи Леопольда фон Ранке. Але про причетність цього вченого до авторства історичної школи «об'єктивістів» ніде і майже ніколи не згадувалося. Причина такого замовчування була в тому, що радянські контролюючі інституції ідеологічного спрямування слідували за тим, щоб ніде не виникла навіть незначна ситуація, при якій у когось могла виникнути підозра в тому, що на «найправильнішу» радянську систему освіти мав вплив «загниваючий буржуазний Захід».

Вирішуючи проблему забезпечення навчальним посібником «Усна історія» магістрантів історичних факультетів, нам необхідно довести доцільність вивчення цієї дисципліни, у тому числі актуальність вивчення студентами історичних факультетів українських закладів вищої освіти засад, притаманних історичній школі «Нові історики». Ми стверджуємо, що ця потреба назріла, є актуальною, тому напрацювання історичної школи «Нові історики» потребують офіційного включення в навчальний процес, оскільки вони є важливими і їх важко переоцінити. Передусім, висловимо деякі міркування щодо важливості назрілої потреби вивчення цих здобутків і їхнього впливу на сучасний розвиток історичної науки в Україні.

Зауважимо, що школа «Нові історики» виникла у Франції у 1929 році. Вона була організована групою випускників Гарвардського університету, які гуртувалися навколо популярного на той час журналу «*Annales: economiques, societes, covilisations*», який змінив назву у 1990 р. на «*Annales: histoire, sciences*».

Молоді історики, які об'єдналися навколо журналу «*Annales: economiques, societes, covilisations*» стали репрезентантами руху, який виник в середовищі істориків і який стрімко поширювався в країнах Заходу. Послідовникам і прихильникам школи «Нові історики» у вивченні та дослідженні історії стало недостатнім спиратися на засади «об'єктивізму» та «історизму», яких вперто дотримувались прихильники традиційних методів вивчення та дослідження історії. «Традиційні» історики визнавали «об'єктивізм» та «історизм», як єдино правильні імперативні методи вивчення та

дослідження історії. Таким чином, історики країн Заходу еволюційно розділилися на «Нових істориків», яких в середовищі вчених стали називати «Нові історики» або «Анналісти», і на істориків, які дотримувались традиційних засад вивчення та дослідження історії. Прихильників розгляду історичних процесів з позицій «історизму» та «об'єктивізму» стали називати «об'єктивістами» або «традиційними» істориками. Різниця між прихильниками школи «Нові історики» і традиційними істориками полягала в тому, що традиційні історики визнавали вивчення та дослідження історії лише на основі «об'єктивізму», «історизму» та архівних джерел. В той же час, в основу популярності і впливу «Нових істориків» було покладено історичний синтез супутніх з історичною наукою дисциплін таких, як: усна історія, історія понять, візуальна історія, історія ментальності та ряду інших.

Пристаюючи до обґрунтування необхідності ознайомлення студентів історичних факультетів з основними засадами школи «Нові історики», вважаємо доцільним підкреслити, що школа «Нові історики» у другій половині ХХ ст. спричинила значний вплив на розвиток історичної науки не тільки в Європі, але і в Україні. Її вплив цілком очевидний. Правда, поширення школи «Нові історики» в Україні відбувалося повільно і лише після проголошення незалежної державності. Наприклад, перші свідчення про Голодомор 1932-33-х років, які з'явилися у ЗМІ завдяки виникненню умов «Горбачовської Перебудови» ще до проголошення незалежності України, за засадами тодішнього процесу розвитку історії, як науки – «об'єктивізму» та «історизму», були визнані не на рівні безапеляційних свідчень. Зібрані на той час усні свідчення про Голодомор вважалися недостовірними, оскільки їх не можна було підтвердити архівними документами, до яких доступ історикам став можливим лише після проголошення державної незалежності.

Коли з'явилася можливість вивчення архівних документів із «спецхранів», українські історики переконалися, що «усна історія», яка була визнана «Новими істориками» за придатне для вивчення джерело, має право на існування поряд з іншими історичними науками і в достовірність усних свідчень можна вірити, дотримуючись правил фіксації усної історії. Приклад проникнення засад школи «Нові історики» у процес розвитку історії, як науки, в Україні є аргументом на користь пояснення, чому засади розвитку історії України, які домінували до проголошення незалежної державності України, відрізняються від засад, які все впевненіше за-

ймають повноцінне місце в розвитку української історичної науки після проголошення незалежності України у 1991 році. Вводити в навчальний процес історичних факультетів закладів вищої освіти теоретичні засади школи «Нові історики» ми вважаємо за необхідне, оскільки тоталітарна комуністсько-російська влада до проголошення державної незалежності, замовчувала дослідження засад школи «Нові історики» чи будь-яких інших історичних шкіл, а щодо правдивої історії України, то лише вдало імітувала видимість всебічного її вивчення і дослідження. Така політика тодішньої російсько-більшовицької імперії, тобто за часів домінування в Україні радянської влади, пояснює той факт, що з ініціативи офіційних її органів виходило друком доволі багато, як наукових, так і депонованих праць на теми історії України. Оцінюючи тодішні видання наукового штибу, які були видані до 1991 року, з позицій історика, зауважимо, що науковий підхід до характеру їхнього змісту був немислимий без оперття на метод сформульований основоположником історичної школи «Об'єктивістів» Леопольдом фон Ранке. В основу принципів школи «Об'єктивістів» було покладено те, що основними вірогідними джерелами інформації, яка придатна історичному аналізу, могли бути лише офіційно виготовлені архівні документи. На сучасну пору треба мати на увазі ту обставину, що школа «Об'єктивістів» лише до появи школи «Нові історики» мала домінуючий вплив на розвиток історичної науки.

Якщо ми порівняємо принципи і засади школи «Об'єктивістів», які до появи школи «Нові історики» мали на Заході домінуючий вплив на розвиток тодішньої історичної науки, із засадами і принципами розвитку історичної науки в СРСР, то побачимо, що розвиток історичної науки в СРСР також відбувався згідно засад і принципів цієї школи, хоча ми ніде, як уже згадувалося вище, ми не знайдемо посилань на праці Леопольда фон Ранке. Радянська влада панічно боялася визнати вплив «загниваючого Заходу» на «найправильнішу Радянську історію».

При вивченні основоположних засад школи «Нові історики» також доцільно знайомити студентів з напрацюваннями істориків країн Заходу, які відомі своїми науковими досягненнями, але не є представниками школи «Нові історики». Світоглядні парадигми цих істориків відрізняються від світоглядних парадигм «Нових істориків», але вони так само, як і «Нові історики» своїми напрацюваннями вплинули на еволюційний розвиток історичних досліджень ХХ століття. З огляду на цю обставину, серед дослідників

впливу історичної пам'яті на правдивість відображення історичних подій доречно згадати Аллана Мегілла, який задовго до появи школи «Нові історики» здійснив епістемологічні теоретизування, які у великій мірі вплинули на розвиток здобутків школи «Нові історики».

А. Мегілл стверджував, що бачення перебігу історичних подій дослідником-істориком часто не співпадає із баченням цих же подій органами влади у будь-якій гіпотетично взятій державі. А. Мегілл наголошував на тому, що представники влади часто очікують від історика відображення історичних подій «правильно». Він стверджував: «Потрібно пам'ятати, що трактувати минуле у «правильному» вигляді звучить вимогливо і можна очікувати, що історики будуть виконувати свою роботу на угоду тим, хто їм платить, і тим, хто відчуває, що їхні власні соціальні і культурні імперативи повинні бути захищені»¹. Наводячи цю цитату, ми маємо на увазі, що історики у країнах Західної Європи у формулюванні епістемологічних висновків не беруть до уваги реалії розвитку історичної науки в умовах пострадянського українського суспільства чи процесу розвитку історичної науки в умовах будь-якого іншого політичного устрою, в якому ще не повністю сформовані парадигми демократичного розвитку.

Справа в тому, що в практиці західноєвропейських держав брутальне нав'язування «правильного» трактування історичних подій, як це практикувалось в СРСР, було немислиме. Історична наука західноєвропейських держав розвивалася без вольового втручання з боку влади і тінь впливу ознак «вдячності» істориків на «угоду тим, хто платить» не означала радикального втручання у трактування історичних подій чи їх «підкоригування» до вигляду навпаки. Але ознаки врахування дослідником історичних процесів позиції влади у випадках висвітлення історичних подій, під впливом підсвідомого почуття «вдячності за фінансування процесу досліджень», в якійсь мінімальній мірі, безумовно, були (що визнає А. Мегілл). Характерним є те, що відображення історичних подій, які були зафіксовані істориками країн Заходу, ніколи не набувало вигляду – «навпаки», як це широко практикувалось в СРСР за часів його існування.

¹ Мегілл Аллан Историческая эпистемология. – Москва «Канон». 2007. – 479 с.

З огляду на сказане, слід зауважити, що українські історики, які сповідують українську національну ідею, досліджують історію України без будь-якого впливу «тих, що платять», тому що держава на історичні дослідження фінансів не виділяє. Тобто запідозрити українських істориків в тому, що вони досліджують історію «на догоду тим, хто платить» – підстав немає. А це значить, що якість історичних досліджень українських істориків випереджає дослідження істориків як країн Заходу, так і країн колишнього СРСР чи нинішньої Росії. Штрихи до аналізу суті праць епістемологічного характеру А. Мегілла та трактування їх поряд із науковими напрацюваннями прихильників школи «Нові історики» дають нам можливість зрозуміти, в чому полягає різниця між новітніми засадами дослідницької праці істориків країн Заходу.

Принагідно зазначимо, що незважаючи на те, що в умовах державної незалежності України сформувалося нове покоління сучасних українських істориків, частина з них і досі знаходиться під впливом колишніх «радянських» догм і стереотипів, які, до речі, в ті часи були нав'язані більшості громадян нашого суспільства, в тому числі і історикам, що свого часу здобували вищу освіту в умовах СРСР. Якщо висловитись «неологізмом», народженим у «пострадянську епоху», то людей з ознаками засвоєння «прорадянських» парадигм мислення тепер іменують простим і зрозумілим терміном – «совками».

Одна із причин несприйняття історичною наукою СРСР засад школи «Нові історики» полягала в тому, що деякі з базових засад школи «Нові історики» були побудовані на категорично відмінних засадах від світоглядних позицій школи «Об'єктивістів». Відтак, однією із засад школи «Об'єктивістів» була догма, сутність якої – переконання в тому, що початий опис історичної події чи історичного факту, наприклад, істориком-англійцем може бути продовжений істориком, наприклад, французом. Прихильники школи «Нові історики» дотримуються протилежної позиції. Вони вважають, що у випадку опису історичних подій істориком-поляком, він не може бути продовжений істориком-українцем чи істориком будь-якої іншої країни. Згідно засад «Нових істориків» ніколи не треба забувати, що на світосприйняття кожної людини, і історика в тому числі, мають вплив традиції і звичаї його народу, ментальність, історична, національна, родова, традиційна та інші види пам'яті, визначені істориками. Принципи школи «Нові історики» в сучасній історичній науці сприймаються як імперативи у способі тракту-

вання історичної дійсності. Крім того, в основу досягнень школи «Нові історики» покладений міждисциплінарний синтез. Синтез цілої низки дисциплін, які, по суті, не існували сепаровано від історичної науки, а були відгалуженням від неї.

Ще один приклад. В основі вчення німецького історика Райнгарта Козеллека лежить істина, суть якої полягає в тому, що якщо в суспільстві немає однакового розуміння базових понять, то таке суспільство є нестабільним, і воно стоїть перед ризиком занепаду або зникнення². Для того щоб зрозуміти наскільки Р. Козеллек має рацію, спробуємо відповісти на запитання, які виникають при розгляді наслідків Гурбенської битви, що відбулася в березні 1944 року між радянським військом і Українською Повстанською Армією (співвідношення сил – 4 тисячі зі сторони УПА і 30 тисяч зі сторони радянських військ). Так от, запитання: Чи однаково розуміють слово-поняття «патріот» представники українського суспільства, які є чиновниками офіційної влади і ті громадяни України, які виховані на засадах загальноновизнаних, загальноприйнятих, загальнолюдських цінностей, коли треба дати оцінку учасникам битви? Бійці УПА і солдати Червоної армії. До кого з них можна застосувати поняття «патріот»? Хто з них захищав свою Батьківщину, а хто був колаборантом? Якщо ми запитаємо про це офіційних представників влади і істориків, то отримаємо далеко неоднакову відповідь. Описана ситуація є яскравим прикладом неоднакового розуміння в суспільстві базових понять.

На нашу думку, головним мотиваційним аргументом на користь тези про необхідність включення в навчально-виховний процес вивчення засад школи «Нові історики» повинне бути – осмислення того, що історична наука є стратегічно важливим інструментом в «гібридній» війні, в якій вже тривалий час перебуває Україна. Якщо визнати, що Історія є складовою «гібридною» війни і автоматично є складовою інформаційної війни, яку веде проти України Росія, то ми мусимо констатувати, що в «бойових діях» інформаційної війни проти України беруть участь майже всі інституції Російської федерації, а інформаційні атаки чи то пак інформаційні спецоперації проти України сягають затуманених часом глибин нашої історії.

Ми не даємо характеристики інформаційній наповненості нау-

² Райнгарт Козеллек *Минуле Майбутнє Про семантику історичного часу* – К. Дух і літера. 2005. – С. 120 – 134.

кової історичної літератури російсько-імперського періоду (який бере початок ще з 1654 року) чи навіть періоду російсько-комуністичного нашестя (з 1920-х років по 1991-й). Виклад історії в будь-якому жанрі чи форматі був завжди відповідно препарований, особливо в тих випадках, коли опис історичних подій стосувався історії України. Підкреслимо лише те, що така література (наукова, художня чи депонована) виходила у світ величезними тиражами, оскільки домінуюча в Україні в той час комуністична влада розцінювала історію, як інструмент зручний для використання в неоголошеній трьохвіковій інформаційній війні проти України. В основу цього «інструменту» було покладено метод використання «об'єктивізму» та «історизму». Визнання засад «історизму» і «об'єктивізму» було імперативом для «радянських» істориків.

Завдяки методу синтезу багатьох супутніх з історичною наукою дисциплін школа «Нові історики» (після її виникнення у 1929 році) швидко набула популярності в країнах Заходу і зробила величезний вплив на розвиток історії.

Сьогодні можна стверджувати, що українська історична наука приречена розпочати процес засвоєння принципів, засад і методів розуміння та дослідження історичного процесу в Україні, навчитися синтезувати теоретичні та практичні здобутки багатьох історичних шкіл. Ми робимо акцент на історичній школі «Нові історики», тому що її вплив на розвиток історії, як науки, дуже великий.

Нова епоха, яка постала перед Україною після розпаду російсько-більшовицької імперії і виходу з неї України, продиктувала українському суспільству вимоги, які потребують знань історичного шляху, який був пройдений українським суспільством до проголошення державної незалежності. Така потреба виникла тому, що до проголошення у 1991 році України незалежною державою, історія України, як дисципліна, ні в одному шкільному чи ВУЗівському закладі ґрунтовно не вивчалася. Знання історії України були небажані для домінуючої на той час влади, а те, що вивчалася за навчальними програмами і вкладалося в голови підростаючому поколінню, називалося «Краткий курс КПСС», який був обов'язковим до вивчення в різних варіаціях.

Після проголошення державного суверенітету українські історики, як і вся українська інтелігенція, стали на шлях відбудови функцій незалежної української держави. Передусім, для розвитку їхньої професійної діяльності відчувалася нагальна потреба

об'єктивних знань історії своєї Батьківщини. Таку ситуацію актуалізує потреба відбудови функцій державного життя, оскільки об'єктивні знання історичного шляху України мають властивість допомагати пересічним українцям зорієнтуватися в нових обставинах, які є непростими, адже проти України вчинена агресія і стали видимими результати кількостолітньої інформаційної війни з боку Росії. Один з результатів – поява в українському суспільстві прощарку, який прийнято називати «п'ятою колоною». «П'ята колона» в українському варіанті є продуктом інформаційної агресії Росії, у якій метою ворожих зазіхань була наша українська історія. Так склалися історичні умови, що за час перебування України у васальній залежності від Росії, українська історична наука подавала ознаки життя лише за межами України – в діаспорі. В той же час історична наука в країнах Заходу невпинно розвивалася і вдосконалювалася. Тож не дивно, що українським історикам, позбувшись залежності від Росії, довелося враховувати досягнення українських істориків діаспори і освоювати досягнення історичної науки країн Заходу, освоювати нові, супутні з історичною наукою дисципліни. В освітньо-виховний процес історичних факультетів українських ВНЗ стали вводитися нові, яких раніше не було в освітньо-виховному процесі, дисципліни – такі, як історія понять, усна історія, історія низу, мікроісторія тощо.

Здобуті нові знання сприятимуть успішному віднайденню підростаючим поколінням життєво важливих орієнтирів та вчитися правильному сприйняттю базових цінностей: таких як «добро» і «зло», «правда» і «кривда».

Вивчення курсу «Усна історія України» допоможе магістрантам зрозуміти причини впливу історичних передумов, в результаті яких певний період український народ був вимушений перебувати під домінуванням сусідніх держав. Зокрема, магістранти матимуть можливість зрозуміти природу чинників, які впливали на формування світоглядних засад і сприйняття шкали світоглядних цінностей українців.

Аматорське опитування добровольців, які у 2014 році подалися першими захищати Батьківщину від російської агресії, показало, що живильним джерелом патріотизму добровольців були набуті знання з історії Батьківщини.

Метою курсу є ознайомлення магістрантів із проблемами, які виникають перед дослідниками усної історії новітнього періоду історії України. Важливим аспектом використання посібника є

ознайомлення магістрантів із технологією проведення наукових досліджень засобами фіксації усної історії нашого краю. Не менш важливе значення для магістрантів має з'ясування суті труднощів, які виникають перед дослідником у випадку порівняння даних, авторами яких були офіційні державні інституції домінуючої в Україні, по суті, колонізаторської комуно-російської влади, з даними отриманими методом фіксації усної історії.

Цілями вивчення курсу «Усна історія України» є набуття навичок формування основ історичного мислення, здобуття знань студіюючою молоддю про значення історичної пам'яті, яка збережена в середовищі пересічного населення. Навчити магістрантів сприймати та оцінювати історичні події, які неоднаково зображено у «спецхранах» і в пам'яті широких верств українського суспільства. Набуття вміння магістрантами знаходити істину при порівнянні даних отриманих з офіційних документів, які зберігаються в державних та відомчих архівосховищах з даними отриманими за технологією фіксації усної історії.

Завдання вивчення курсу усної історії зводяться до отримання магістрантами комплексу знань і вмінь сприймати і оцінювати інформацію отриману, як із традиційних джерел, тобто з архівів, наукової літератури, так і здобутих за технологією фіксації усної історії.

Після засвоєння теоретичного курсу «Усна історія України» магістранти повинні навчитися здійснювати самостійний аналіз і визначати історико-політичні орієнтири у нинішній непростій ситуації, у якій є крайня необхідність визначати, хто з наших сусідів є друг нашої держави, і як він обґрунтовує свої дружні до нашого народу почуття, а хто відвертий, хитрий і віроломний ворог.

Магістранти в процесі засвоєння основних положень даної дисципліни повинні навчитися розуміти засади сприйняття широкими верствами нашого народу суті історичного процесу своєї Батьківщини з позицій боротьби за державний суверенітет, розуміти суть тенденцій, які проявляються в українському суспільстві, коли загрожує небезпека втрати суверенітету. Суверенітету державно-політичного, соціального, звичаєвого, традиційно-звичаєвого тощо. А також розуміти суть принципів сприйняття і відтворення в колективній пам'яті основних етапів розвитку української держави в контексті природного права на суверенну державність. Такий підхід до розуміння сутності і значення історичної пам'яті дає магістрантам можливість засвоїти засади етногенезу української на-

ції. Вивчення курсу дисципліни «Усна історія України» створить магістрантам можливість орієнтуватися у сучасних суспільно-політичних, економічних та культурних процесах розвитку українського народу. Вивчаючи дану дисципліну, магістрант повинен навчитися визначати, які моральні засади лягають в основу сприйняття і фіксації в усній історії історичних подій та діяльності визначних історичних осіб.

Усна історія – це одна із складових спектру дисциплін, які є супутніми з історичною наукою. Вивчення усної історії відіграє важливу роль у процесі формування високої історичної свідомості людської особистості, політичної культури, національної гідності. Знання засад справедливості, які в усній історії завжди є домінуючими, формують у магістрантів громадянську свідомість і національну гідність особи.

І. СТРУКТУРА ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

<i>Найменування показників</i>	<i>Галузь знань, напрям, освітньо-кваліфікаційний рівень</i>	<i>Характеристика навчальної дисципліни</i>	
		<i>Денна форма навчання</i>	<i>Заочна форма навчання</i>
<p>Кількість кредитів, відповідних – 4</p> <p>Модуль 2</p> <p>Змістовних модулів: 8</p> <p>Індивідуальне науково-дослідне завдання - дослідження</p> <p>Загальна кількість годин: 90</p>	<p>Галузь знань 03 Гуманітарні науки Спеціальність 032 Історія та археологія</p> <p>Галузь знань 01 Освіта Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія) Спеціалізація: правознавство Спеціалізація: історія</p> <p>Галузь знань 03 Гуманітарні науки Спеціальність 032</p>	Нормативна	
		Рік підготовки	
		2	2
		Семестр:	
		2	2
		Лекції:	
		20	6
		Семінарські заняття:	
		16 год.	4 год.
Лабораторні			

Тижневих годин для денної форми навчання: Аудиторних – 36 Самостійної роботи студента – 54	Історія та археологія	-	-
	Спеціалізація: європеїстика	Самостійна робота	
	Освітній ступінь: <i>магістр</i>	54	80
		Індивідуальні завдання	
		-	-
		Вид контролю	
		Залік	Залік

Мета викладання дисципліни «Усна історія України»

Мета даного курсу складається з двох частин: а) навчально-пізнавальна; б) виховна.

Навчально-пізнавальна: формування у студіюючої молоді системних знань про спосіб сприйняття пересічними громадянами України історичних подій, які відбувалися на території нашої Батьківщини, та зрозуміти основи обґрунтування морально-етичних оцінок історичних подій, які відбувалися на території України впродовж періоду доступного колективному та індивідуальному запам'ятовуванню.

Вивчення курсу «Усна історія України» здійснюється в комплексі з курсом дисципліни «Методологія історії другої половини ХХ ст.» і передбачає опанування нового інструментарію, який використовується в сучасних історичних дослідженнях. Вивчення курсу «Усна історія України» допомагає студентам розуміти причини впливу на українське суспільство історичних передумов, у яких воно певний період перебувало. Зокрема, зрозуміти природу чинників, які впливали на формування його світоглядних засад і шкали світоглядних цінностей.

Досягнення **навчально-пізнавальної** мети здійснюється з позицій історизму, об'єктивно, з використанням здобутків сучасної історичної науки, невідривно від розвитку світової цивілізації.

Виховна мета здійснюється шляхом формування історичного мислення і національної свідомості, активної громадянської позиції, почуття гордості за приналежність до народу України. Виховує у студентів відчуття, яке на підсвідомому рівні диктує необхідність

мати свою національну державу. Курс «Усна історія України» допомагає підростаючому поколінню розуміти, що прагнення до здобуття власної державності є природною властивістю нашого народу і таке прагнення є на рівні природного права.

Для творення нової України потрібна нова людина, сформована на почутті поваги до історичної пам'яті. Поняття «усна історія» дає нам можливість зрозуміти, що історична пам'ять має властивість переходу у такі форми як усна традиція, родинна пам'ять, династична тощо. Вивчення курсу «Усна історія України» виховує у студентів повагу до історичних знань про минуле нашого народу, шанобливе і неупереджене ставлення до боротьби за державний суверенітет нашого народу.

Засвоєння теоретичного курсу «Усна історія України» сприятиме здійсненню самостійного аналізу і визначенню історико-політичних орієнтирів у нинішній непростій ситуації, у якій є крайня необхідність визначати хто з наших сусідів є друг нашої держави і як він обґрунтовує свої дружні до нашого народу почуття, а хто відвертий, хитрий і віроломний ворог.

Студенти в процесі засвоєння основних положень даної дисципліни повинні навчитися усвідомити засади сприйняття широкими верствами нашого народу історичного процесу своєї Батьківщини з позицій боротьби за державний суверенітет. А також розуміти суть принципів сприйняття і відтворення в колективній пам'яті основних етапів розвитку української держави в контексті природного права на суверенну державність.

Такий підхід до розуміння історичної пам'яті дає студентам можливість розуміти засади етногенезу української нації.

Вивчення курсу дисципліни «Усна історія України» створить студентам можливість досліджувати сутність сучасних суспільно-політичних, економічних та культурних, тобто, основних процесів розвитку українського народу.

Вивчаючи дану дисципліну, студент повинен з'ясувати, які моральні засади лягають в основу сприйняття і фіксації в усній історії історичних подій та діяльності визначних історичних осіб.

Усна історія – це одна із складових спектру дисциплін, які є супутніми з історичною наукою. Вивчення усної історії відіграє важливу роль у процесі формування високої історичної свідомості особистості людини, її політичної культури, національної гідності. Знання засад справедливості, які в усній історії завжди є домінуючими, формують у студентів громадянську свідомість і національну гідність особи.

Завдання: самостійно записати зразки усних історій, які побутують у рідному населеному пункті студента. Зробити категорійний і структурний аналіз.

Студент повинен знати: Яка роль усної історії у формуванні основних засад національної свідомості. Порівнювати інформацію, отриману за технологією фіксації усної історії, з інформацією, отриманою з історіографічних джерел.

Вміти: розрізнати види пам'ять: традиційну, історичну, родинну, династичну, національну. Визначати ступінь впливу історичної пам'яті на формування національної свідомості.

II. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

Тема 1. Вступ до курсу «Усна історія України».

Вступ до курсу. Теоретичні засади методу усна історія. Характеристика сучасного стану дисципліни «Усна історія України» в освітньо-навчальному процесі українських вищих навчальних закладів. Мікроісторія, як частина усної історії.

Тема 2. Усна історія в сучасному освітньо-науковому процесі. Історія «знизу».

Сучасний рівень дослідження історії «знизу» в країнах Заходу та в Україні. Сучасне трактування значення «великих людей» в історичних процесах. Вірш Бертольда Брехта «Питання читача-робітника» і вплив його вірша на трактування ролі «великих» людей в історичних процесах. Усна історія та її роль у процесі дослідження голодомору 1932-33 рр.

Тема 3. Усна історія, як супутня з історичною наукою дисципліна.

Рівень вивчення дисципліни «Усна історія в Україні». Поділ здобутків дослідника усної історії на типи. Значення усної історії в розвитку Української історичної науки. Усна традиція. Типи здобутків дослідника усної історії: інформація заучувана і незаучувана, статична і динамічна. Усна історія і усні джерела. Аналіз зафіксованих здобутків усної історії. Метод усної історії (Oral history), як засіб ознайомлення з новітніми інтегральними методами вивчення та дослідження історії ХХ ст. Усна історія і її значення у дослідженні голодомору. Синтез «Нових істориків». Теорія про «історичні» і «неісторичні» народи.

Тема 4. Розвиток історичної науки в країнах Заходу.

Історична школа «Об'єктивістів», школа «Нові історики» (школа «Анналів»), школа Дюркгейма, школа «Спілберга». Процес перетворення історії в науку. Поява історичних законів, як ознака бачення історії, як науки.

Тема 5. Зв'язок «Усної історії» з історичною пам'яттю, як основа формування національної свідомості.

Коллективна пам'ять та її особливості. Поняття про національну пам'ять і дидактичне значення національної пам'яті. Історична пам'ять та її модифікації. Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Концептуальні засади державної політики пам'яті в Україні. Політика пам'яті в Україні «до проголошення державної незалежності» і в період «після проголошення державного суверенітету України».

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Тема 6. Місця пам'яті та їх роль в сучасному суспільстві України.

Місця пам'яті та їх дидактичне значення. Сучасний рівень дослідження. Історія виникнення проблеми дослідження місць пам'яті. Зв'язок місць пам'яті з історичною пам'яттю. Боротьба за увіковічнення місць пам'яті в Україні. Значення термінів: «місця пам'яті» і «меморіали». Зв'язок «місць пам'яті» з колективною пам'яттю.

Тема 7. Етнологічна домінанта і дидактична роль усної історії.

Етнологічна домінанта дослідження усної історії. Дидактична роль історичної пам'яті. Усна історія періоду німецької окупації. Остарбайтери. Гендерний підхід до праці остарбайтерів. Інформаційна війна в Україні, як складова «гібридної війни». Вчення Аллана Мегілла відносно правдивості викладу історичних фактів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3

Тема 8. Соціальна пам'ять. Усна історія як виразник соціальної пам'яті.

Поняття про «соціальний капітал» соціальних груп. Система соціальної пам'яті та ЗМІ. Соціальна пам'ять і комунікація. Структура простору соціальної пам'яті. Шаблони медіа та їхній вплив на соціальну пам'ять. Роль інтерв'юера. Аналіз бази даних оповідачів. Термінологічний інструментарій. Монолог. Протокол. Діалог. Інтерв'ю. Типологія інтерв'ю: Структуроване. Напівструктуроване. Наративне. Діалогове. Комплексне. Характеристики медіапам'яті. Демократизм та анонімність усної історії та її відображення в па-

м'яті. Види пам'яті: індивідуальна і колективна. Медіатизація пам'яті. Інтернет.

Тема 9. Усна традиція. Національна пам'ять.

Поняття по усну традицію. Національна пам'ять в контексті складових усної традиції. Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Відродження та розвиток усної традиції в 60-х роках ХХ ст. Ступінь інноваційності. Хронологічні межі застосування методу.

Тема 10. Технологія фіксації усної історії.

Аудіофіксація усних свідчень. Створення «нових» джерел. Збирання первинного матеріалу. Роль інтерв'юера. Основні методи відбору оповідачів. Аналіз бази даних оповідачів. Термінологічний інструментарій. Монолог. Протокол. Діалог. Інтерв'ю. Типологія інтерв'ю – структуроване, напівструктуроване, наративне, діалогове, комплексне. Умови та обставини запису. Історія інтерв'ю. Облікова картка документів інтерв'ю. Оцінка інтерв'ю. Інвентарна картка фонограми. Зміст фонограми. Інвентарна картка фотографії. Створення архіву справ та документів. Фонд речей. Принципи створення комп'ютерної бази даних.

Структура навчальної дисципліни «Усна історія України»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього		у тому числі			
		Л.	П.	лаб.	інд.	с. р.	Л.	П.	лаб.	інд.	с. р.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1.												
Змістовий модуль 1. Вступ до курсу «Усна історія України». Завдання курсу.												
Тема 1. 1. Вступ. Теорет. засади методу «Усна історія».	9	2	2			5	8					8

Тема 2.1. «Усна історія» в сучасному освітньо-науковому процесі.	9	2	2			5	10	2				8
Тема 3.1. «Усна історія», як супутня з історичною наукою дисципліна.	7	2				5	8					8
Модуль 2. Вивчення усної історії в країнах Заходу												
Тема 4.2. Розвиток історичної науки в країнах Заходу.	11	2	2			7	10	2				8
Тема 5.2. Зв'язок «Усної історії» з історичною пам'яттю як основа формування національної свідомості.	7	2				5	10	2				8
Тема 6.2. Місія пам'яті та їх роль в сучасному суспільстві України.	9	2	2			5	8					8
Тема 7.2. Етнологічна домінанта дослідження усної історії. Дидактична роль історичної пам'яті.	9	2	2			5	8					8
Тема 8.2. Система соціальної пам'яті. «Усна історія», як виразник соціальної пам'яті.	11	2	2			7	10	2				8
Модуль 3. Документування, аудіофіксація усних свідчень												
Тема 9.3. Усна традиція. Національна пам'ять.	9	2	2			5	10	2				8
Тема 10.4. Технологія фіксації усної історії. Термінологічний інструментарій. Створення архіву.	9	2	2			5	8					8
Всього	90	20	16			54	90	6	4			80

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАВДАНЬ

Теми семінарських занять для студентів денної форми навчання

№ ^п /п	Назва теми	Кількість годин
Сем. 1.	Мета та завдання курсу.	2
Сем. 2.	Модифікації історичної пам'яті.	2
Сем. 3.	Можливості методики дослідження усної історії.	2
Сем. 4.	Рівень дослідження усної історії в Європі та в Америці.	2
Сем. 5.	Принципи відбору оповідачів.	2
Сем. 6.	Усна традиція і колективна пам'ять, суть розбіжностей.	2
Сем. 7.	Транскрибування (розшифровка) тексту.	2
Сем. 8.	Контрольна робота.	2
	Всього годин.	16 год.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінар 1. Тема: Мета та завдання курсу.

1. Вступ. Теоретичні засади дисципліни.
2. Огляд новітніх методів історичних досліджень.
3. Визначити досягнення дослідників усної історії.

Семінар 2. Модифікації історичної пам'яті.

1. Родинна пам'ять.
2. Історична пам'ять.
3. Усна традиція.

Семінар 3. Можливості методики дослідження усної історії.

1. Поділ джерельної бази усної історії на типи.
2. Недоліки та вади джерельної бази при дослідженні усної історії.
3. Здобутки українських істориків в процесі досліджень усної історії.

Семінар 4. Рівень дослідження усної історії в Європі та в Америці.

1. Особливості школи Дюркгейма.
2. Практичне застосування системи опитування Спілберга.
3. Методика дослідження «живої історії» в Україні та наукові проекти в КДУ та в ЛДУ.

Семінар 5. Принципи відбору оповідачів.

1. Поняття про термінологічний інструментарій.
2. Монолог, протокол.
3. Діалог, інтерв'ю.

Семінар 6. Усна традиція і колективна пам'ять, суть розбіжностей.

1. Колективна пам'ять.
2. Усна традиція.
3. Спорідненість між усною традицією і колективною пам'яттю.

Семінар 7. Транскрибування (розшифровка тексту).

1. Текстуальний аналіз та поділ на типи транскрибування.
2. Архівування та правила зберігання результатів досліджень усної історії, кодування, категоризація.
3. Оснащення дослідника усної історії. Відеотехніка та соціо-психологічний аналіз записів дослідника усної історії.

Семінар 8. Контрольне завдання.

Теми семінарських занять для магістрантів заочної форми навчання

№ ЗАНЯТТЯ	Тема заняття	Кіль- кість годин
1	Мета та завдання курсу. Короткий огляд новітніх методів історичного дослідження.	2 год
	Досягнення дослідників усної історії на прикладі розвитку історії України.	

	Модифікації історичної пам'яті: родинна пам'ять, історична пам'ять, національна пам'ять.	
	Усна традиція та роль, яку відіграє усна традиція в процесі розвитку української історичної науки.	
2	Потенційні можливості методики застосування усної історії. Недоліки та вади джерельної бази.	2 год
	Принципи відбору оповідачів. Монолог. Протокол. Діалог. Інтерв'ю.	
	Методи та типи транскрибування (розшифровки) тексту. Текстуальний аналіз. Відеотехніка. Соціо-психологічні методи аналізу записів.	
	Усна історія, як виразник соціальної пам'яті. Дидактична роль історичної пам'яті.	
	Всього	4 год.

Самостійна робота для магістрантів денної форми навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Загальні поняття про усну історію, мета, завдання. Сучасний стан вивчення усної історії.	6 год.
2	Теоретичні засади методу усної історії. Інтеграційність. Категорія історичної пам'яті та її модифікації. Усна історія та історична пам'ять. Колективна пам'ять та її особливості. Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Усне свідчення. Усна традиція. Відродження та розвиток усної традиції в 60-х роках ХХ ст. Ступінь інноваційності. Хронологічні межі застосування методу.	7 год.

3	Потенційні можливості методик усної історії. Недоліки та вади джерельної бази. Об'єктивність та суб'єктивність. Історична пам'ять. Усна традиція. Умови використання та сфери застосування методу.	6 год.
4	Колективна пам'ять та її особливості . Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Усне свідчення. Родинна пам'ять. Відродження та розвиток усної традиції в 60-х роках ХХ ст.	6 год.
5	Опрацювання усних свідчень методом усної історії: від аудіозапису до транскрибованих текстів на паперовому носії. Транскрибування (розшифровка) тексту. Текстуальний аналіз. Соціо-психологічні методи аналізу записів. Інтонаційні характеристики фонозаписів. Інтерпретація джерел усної історії.	7 год.
6	Методика усної історії. Техніка та обладнання. Аудіотехніка. Фонотехніка. Диктофони та їх типи. Магнітофони та їх типи.	6 год.
7	Дослідження методом усної історії модерної доби Центрально-Східної Європи. Соціально-політичні кризи 1960-80-х років у країнах Центрально-Східної Європи у спогадах радянської партноменклатури, військових, представників наукової та творчої інтелігенції.	6 год.
8	Методи опитування з використанням питальників. Тематичні питальники. Опрацювання джерел усної історії. Кількісний аналіз даних з усної історії. Репрезентативність виборки.	7 год.
	ВСЬОГО	54 год.

Самостійна робота для магістрантів заочної форми навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Загальні поняття про усну історію, мета, завдання. Сучасний стан вивчення усної історії.	6 год.
2	Теоретичні засади методу усної історії. Інтеграційність. Категорія історичної пам'яті та її модифікації. Усна історія та історична пам'ять. Колективна пам'ять та її особливості. Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Усне свідчення. Усна традиція. Відродження та розвиток усної традиції в 60-х роках ХХ ст. Ступінь інноваційності. Хронологічні межі застосування методу.	10 год.
3	Потенційні можливості методик усної історії. Недоліки та вади джерельної бази. Об'єктивність та суб'єктивність. Історична пам'ять. Усна традиція. Умови використання та сфери застосування методу.	10 год.
4	Колективна пам'ять та її особливості . Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Усне свідчення. Родинна пам'ять. Відродження та розвиток усної традиції в 60-х роках ХХ ст.	10 год.
5	Опрацювання усних свідчень методом усної історії: від аудіозапису до транскрибованих текстів на паперовому носії. Транскрибування (розшифровка) тексту. Текстуальний аналіз. Соціо-психологічні методи аналізу записів. Інтонаційні характеристики фонозаписів. Інтерпретація джерел усної історії.	10 год.
6	Методика усної історії. Техніка та обладнання. Аудіотехніка. Фонотехніка. Диктофони та їх типи. Магнітофони та їх типи.	10 год.

7	Дослідження методом усної історії модерної доби Центрально-Східної Європи. Соціально-політичні кризи 1960-80-х років у країнах Центрально-Східної Європи у спогадах радянської партноменклатури, військових, представників наукової та творчої інтелігенції.	10 год.
8	Методи опитування з використанням питальників. Тематичні питальники. Опрацювання джерел усної історії. Кількісний аналіз даних з усної історії. Репрезентативність виборки.	10 год.
ВСЬОГО		80 год.

Індивідуальні завдання для самостійного вивчення:

1. Загальні поняття про усну історію, мета, завдання. Сучасний стан вивчення усної історії.

2. Теоретичні засади методу усної історії. Інтеграційність. Категорія історичної пам'яті та її модифікації. Усна історія та історична пам'ять. Колективна пам'ять та її особливості. Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Усне свідчення. Усна традиція. Відродження та розвиток усної традиції в 60-х роках ХХ ст. Ступінь інноваційності. Хронологічні межі застосування методу.

3. Потенційні можливості методик усної історії. Недоліки та вади джерельної бази. Об'єктивність та суб'єктивність. Історична пам'ять. Усна традиція. Умови використання та сфери застосування методу.

4. Опрацювання усних свідчень методом усної історії: від аудіозапису до транскрибованих текстів на паперовому носії. Транскрибування (розшифровка) тексту. Текстуальний аналіз. Соціо-психологічні методи аналізу записів. Інтонаційні характеристики фонозаписів. Інтерпретація джерел усної історії.

5. Методика усної історії. Техніка та обладнання. Аудіотехніка. Фонотехніка. Диктофони та їх типи. Магнітофони та їх типи.

6. Дослідження методом усної історії Центрально-Східної Європи модерної доби. Соціально-політичні кризи 1960-80-х років у країнах Центрально-Східної Європи у спогадах радянської парт-

номенклатури, військових, представників наукової та творчої інтелігенції.

7. Методи опитування з використанням питальників.

Тематичні питальники. Опрацювання джерел усної історії. Кількісний аналіз даних з усної історії. Репрезентативність вибірки.

Методичне забезпечення

1. Принс Г. Усна історія // Нові перспективи історіописання. За ред. П. Берка. – Київ, 2004. – С.149-194.

2. Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории. – М.: Изд. «Наука», 1989. – С.3-32.

3. Берк П. Історія подій і відродження наративу // Нові перспективи історіописання. За ред. П. Берка. – Київ, 2004. – С.344-364.

4. History and community // Thompson P. The Voice of the Past : Oral History. – Oxford, New York, 1988. – P.22-72.

5. Introduction // Portelli A. The death of Luigi Trastulli, and other stories: form and meaning in oral history. – New York (Albany), 1991. – P.7-16.

6. Oral History as a genre // Portelli A. The battle of Valle Giulia. Oral History and the art of dialogue. – Wisconsin, 1997. – P.3-24.

7. The achievements of oral history // Thompson P. The Voice of the Past : Oral History. – Oxford, New York, 1988. – P.72-101.

8. Finnegan R. A note on oral tradition and historical evidence // History and Theory. – K., 1970. – P.195-201.

9. Шарп Джим. Історія знизу // Нові перспективи історіописання. За ред. П. Берка. – Київ, 2004. – С.36-59.

10. Henige D. The Chronology of oral tradition: Qwest for a Chimera. – Oxford, 1974. – 226 p.

11. Vansina J. Oral tradition and historical methodology // Oral History an interdisciplinary anthology. – London, New Delhi, Walnut Creec, 1996. – P.121-125.

12. Хоффман А. Достоверность и надежность в устной истории // Биографический метод, история, методология, практика. – М, 1994. – С.44-48.

13. Кривошеина Л.Н., Фесуненко И.С. Об использовании кинофонодокументов // Вопросы архивоведения. – 1963. – №1. – С.25-35.

14. Урсу Д. П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории. – М., 1989. – С.3-32.
15. Хубова Д. Н. Быть познанным, значит иметь свидетеля // Кентавр. – М., 1995. – С.258-275.
16. Доел Р. “Устная история” в историографии современной науки : опыт и проблемы // Вопросы естествознания и техники. - 2000. - № 4. – С.60-88.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Принс Г. Усна історія // Нові перспективи історіописання. За ред. П. Берка. – Київ, 2004. – С. 149-194.
2. Borland K. "That's not what I said": interpretative conflict in oral narrative research // The Oral History Reader. – London, 1998. – P. 320-322.
3. Cross N. Ways of listening // The Oral History Reader. – London, 1998. – P. 114-125.
4. Cutler W. Accuracy in oral history interviewing // Oral History: an interdisciplinary anthology. – London, New Delhi, Walnut Creek, 1996. – P. 99-107.
5. Fry A. Reflections on ethics // Oral History: an interdisciplinary anthology. – London, New Delhi, Walnut Creek, 1996. – P. 161-171.
6. Бэрг М. П. Устная история в Соединенных Штатах // Новая и новейшая история. – 1976. – № 6. – С. 213-216.
7. Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманитарную социологию. – М., 1998. – С. 91-92.
8. Курносоев Н. П., Суринов В. М. "Устная история" в практике работы зарубежных архивов и научных учреждений // Советские архивы. – 1980. – № 1. – С. 73-76.
9. Урсу Д. П. Устные источники по истории Западной Африки // Советская этнография. – 1976. – № 6. – С. 132-140.
10. Oral History in the United States: A Directory. – New York, 1960. – P. 5-1

РЕКОМЕНДОВАНИ ЕЛЕКТРОННИ ДАНИ

1. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования.- Режим доступа: <http://www.sociology.extrim.ru/egi-bin.html>
2. Мокрова М.В. ” Устная история ” и источниковедение истории науки. - Режим доступа : <http://www.ihst.ru/events/youth/mokrova.html>.
3. Топчиева Е.И. Меморат как краеведческий документ.- Режим доступа: <http://www.rba.ru:8100/or/comitet/20/report/10/html>.
4. Moyer.J. Step by Step Guide to Oral History.-Режим доступа: http://www.dohistory.org/on_your_own/toolkit/oralhistory/html.
5. Shopes L. Making Sense of Oral History.-Режим доступа: <http://www.historymatters.gmu.edu/mse/oral/what.html>.
6. Горелик Г.Е. Устная история, история науки и искусство истории. -Режим доступа: http://www.echo-net.ru/2002/rus-str/paper2doc/ggorelik.narod.ru/Oral_Histor.html
7. Truesdell. B. Oral History Techniques.-Режим доступа: <http://www.indiana.edu/~ohrc/pamphl.html>.
8. Remarks on Oral History Interview.-Режим доступа: <http://www.aip.org/history/web-ohi/remarks.html>
9. Partterson D. Doing Oral History.-Режим доступа: <http://www.geah.org/oral.html>.
10. Platt L. The Importance of Oral Histories.-Режим доступа: <http://www.genealogy.com/genealogy/orlhs.html>
11. Sidwell,D. The Significance of Oral History.-Режим доступа: <http://www.usu.edu/oralhist/ohsignif.html>

ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ ДИСЦИПЛІНИ «УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Лекція 1. Теоретичні засади методу усної історії.

Вступ до курсу. Сучасний стан використання дисципліни «Усна історія України» в освітньо-навчальному процесі українських навчальних закладів. Мікроісторія, як частина усної історії.

Нові слова:

Релятивізм – принцип відносності, заперечення об'єктивної істини.

Наратив – інтерпретація певного аспекту світу з певної позиції або наратив – це лінійний виклад фактів і подій так, як було трактовано автором.

Загострення зацікавленості українських істориків усною історією, а відтак і значенням української історичної пам'яті у становленні українського суспільства стало цілком очевидним після проголошення Україною державної незалежності. Саме у цей період Росія розпочала війну нового типу, так звану «гібридну війну». Ця війна розпочалася не явно. Її ми могли розпізнати по тому, з якою настирливістю Росія намагається показати свої претензії на нашу історію. Щоб не виглядали наші аргументи бездоказовими, згадаймо зазіхання російської влади в напрямі присвоєння князя Володимира – Красне Сонечко... Задумайтесь над тим, з якою метою російська влада спорудила в Москві пам'ятник українському князю, правда, росіяни ніде не зазначили, що діяльність князя Володимира припадає на той період, коли Росії на світі ще не було... Власне, якщо описаний вище випадок розцінити, як намагання Росії присвоїти собі історію України, то це і є проявом інформаційної війни. Доцільно навести і інші свідчення того, що інформаційну війну за присвоєння української історії Росія вела увесь час, відтоді ще, коли не була Росією, а вся Європа знала її як Московію. В контексті вищесказаного, наведемо читачам цитату, яка в хронологічному вимірі трохи пізніша і належить російському історикові Ніколаю Карамзину: «В России до введения христианской веры первую степень между идолами занимал Перун... Кумир его стоял в Киеве на холме ...»

Перуновым именем клялись россияне...»³. Ми розуміємо, що авторитет Карамзіна в Росії дуже великий, але ж в Україні навіть школярі знають, що до «введення християнської вери» «Росії» попросту ще не існувало...

Інформаційній війні, з плином часу, ворог надавав все більшого значення і до інформаційних боїв приступили навіть перші особи Росії. Наприклад, якщо ми пригадаємо перший візит президента Росії Путіна до Франції, то під час візиту він публічно висловив своє трактування історичних постатей, які були добре відомі в Україні і у Франції. У своєму трактуванні Путін, не моргнувши оком, заявив, що королева Франції Анна є російською княжною, а її батько, київський князь Ярослав Мудрий, є представником російських князів. Отже, можемо констатувати, що на стежку інформаційної війни проти України ступили і перші особи Росії⁴.

На агресивну поведінку Росії звернули увагу вчені-історики багатьох науково-навчальних закладів світу. Наприклад, професор Гарвардського університету Тарас Гунчак підрахував, що Московія за часів царювання Івана III у 1462 р. (тоді вона ще Росією не була) володіла 16 тисячами кв. миль території. Застосовуючи методи перейняті від Золотої Орди, Росія (тоді ще вона була Московією), починаючи з 1721 року, поширювала (тобто загарбувала) територію з швидкістю 50 кв. миль кожного дня впродовж 400 років. У 1914 році вона вже була імперією і володіла площею 8 млн. 600 тис. кв. миль⁵.

Про визначення хронологічних меж гібридної війни науковці ведуть суперечки досі, а тому ми залишаємо за собою право ці межі визначати на підставі наших спостережень. На нашу думку, новітня хвиля гібридної війни розпочалася від моменту проголошення Україною суверенітету. Війну розпочала держава, яка весь час декларувала щодо України і українців добросусідське відношення. Війна велася із застосуванням сучасних технологій ведення інформаційних війн. Використання вигадок про «распятого мальчика» і агресивне використання Церкви та релігійних вподобань українського населення стали класичними методами ведення Росією «гібридної» війни проти України.

Крім того, в середині Української держави активізувалися політичні кола, які вороже ставляться до факту проголошення неза-

³ Карамзин Н.М. История государства Российского – М. ЛТМ, 2006. – С. 35.

⁴ <https://www.radiosvoboda.org/a/28588396.html/>

⁵ Виступ професора Тараса Гунчака перед інтелігенцією в Умані. // Червона калина Ч. 15. 1991.

лежності України і своєю поведінкою проявляють готовність продовжувати імперську політику Росії. Гібридну війну Росія розпочала у 1991 році у формі «паперової війни», «сирної війни», «газової війни», «бензиново-нафтової» тощо. Чи не найважливішого значення Росія приділяє заходам, які мають головною ціллю – присвоєння української історії. Щодо ж самих українців, то Росія проводила цілу систему заходів, щоб сфальсифікувати історію України і українців позбавити їхньої історичної пам'яті.

Українці усвідомили, що риторика Росії про дружбу і співробітництво не відповідає дійсності, а насправді проти України розпочата ворожа інформаційна війна.

Стривоженість українських істориків можна зрозуміти, оскільки в період домінування в Україні Російської імперії (не важливо під якою назвою вона в різні періоди перебувала) ціллю постійних векторів впливу Російської імперії на Україну було – присвоєння історичного минулого українців. Для підтвердження цієї тези наведемо цитату із записаних російськими істориками характерних висловлювань цариці Катерини II, які стосувалися України: *“Ці провінції слід русифікувати. Ці завдання можна б було легко здійснити, призначивши губернаторами людей розумних. Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті і їх добу”*.⁶

Ознаки спроб реанімації «повчання» Карини II особливо настирливо проявилися на переломі першого і другого десятиріч XXI ст. У ситуації, яка склалася на сучасну пору, цілком зрозуміло, що у відповідь на спроби російських політиків зазіхнути на історичну пам'ять українців⁷, відбулася хвиля протестів широких кіл української інтелігенції та громадськості в захист своєї історії.

Ми не маємо наміру досліджувати прикре явище, коли на очах нинішніх істориків Заходу деякі українські історики продовжують сповідувати, по суті, антиукраїнські тези про виключну роль Росії і російської Церкви у цивілізаційному поступі України.

Мусимо констатувати, що за останніх 19-20 років в науковому обігу з'явилася величезна кількість раніше замовчуваних історичних матеріалів, які суттєво впливають на розуміння політичного становища України в системі світових політичних координат. Про-

⁶ Субтельний О. Україна історія. – К. : «Либідь» 1002. – С. 157.

⁷ В'ятрович В. Ловить корупціонерів, а не істориків! // Україна молода. (Всеукраїнська газета) за 16 вересня 2010 р.

блема історичної пам'яті, а відтак і усної історії стала особливо актуальною, коли до розуміння історичної пам'яті та її особливостей стали активно долучатися політики з колаборантським світобаченням, які розпочали брутально нав'язувати своє бачення «правильного» розуміння історичної пам'яті. Особлива увага політиків відносно «правильного розуміння пам'яті» концентрується на періоді, який настав в історії України після поразки Національно-демократичної революції 1917-1921 рр. і який тривав аж до проголошення незалежності України в 1991 р.

Проблема необхідності вивчення усної історії зумовлена тим, що історична пам'ять про історичні події, які відбувалися за період радянської доби (протягом 70-ти років, які тривали після поразки Національно- демократичної революції) була ретельно цензурована і нещадно перекручена. Сьогодні вже не потрібно доводити, що препарована історична пам'ять була зручним інструментом російсько-радянської імперії для того, щоб приховано прищеплювати ворожу українцям ідею необхідності поширення і вкорінення в українське суспільство агресивного «руського міра». Хоча, по суті, це була агресивна ідея більшовицького режиму – здійснювати асиміляторський вплив на освітньо-виховний процес і виховання нових прихильників «нової» спільноти – «саветськава народа» на окупованих територіях. Ми не маємо наміру деталізувати ворожу технологію нав'язування «правильного» розуміння історичних подій, які відбувалися впродовж існування російсько-більшовицької імперії. Згадаємо лише про застосування 187 і 62 статей Українського карного кодексу, які передбачали покарання для тих, хто «неправильно» розумів історичне минуле, тобто якщо «хтось» говорив «щось», що не вписувалося у лінію політики КПРС. Це трактувалось радянською владою як «наклеп на радянську дійсність», і оповідач розплачувався за свою розповідь кількома роками перебування в ув'язненні.

Визначимо методологічні принципи, за якими розглядатимемо саме поняття “усна історія”. Мусимо визнати існування і правоту принципів, які сформульовані у кількох працях, які видані в Україні. Це: «Нові перспективи історіописання» за редакцією Пітера Берка⁸ і “Кембріджська сучасна історія”. Суть принципів, викла-

⁸ Гвін Принс Усна історія. // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр» 2004. – С. 149 – 194.

дених у цих працях, полягає в тому, що вони категорично заперечують твердження; що початий опис, наприклад, одної і тої самої події істориком-норвежцем може закінчити з таким же успіхом історик-француз.

Усну історію можна визначити, як метод, за допомогою якого дослідник (у нашому випадку магістрант) отримує нові знання. Завдяки усним повідомленням людей, колишніх учасників або свідків конкретної історичної події, їхнім індивідуальним переживанням (поглядам, переконанням), що стосуються конкретного історичного періоду чи процесу, збагачуються знання магістранта.

Нині усна історія не є окремою дисципліною, але треба мати на увазі, що мова йде про дослідницький метод, що використовується для вивчення конкретного історичного феномена, учасники якого, тобто, свідки якого досі живі. Усна історія належить до універсальних методів, які застосовуються в різних гуманітарних сферах. Ця інтердисциплінарність є корисною для навчального процесу. За допомогою цього методу, ті, що вивчають історію самостійно формують свій погляд на історичні події.

Магістранти повинні усвідомлювати, що поруч з «великою історією» (політична історія) є історія соціальна, тобто історія життя «звичайних людей» на тлі великих історичних подій. Використання методів усної історії в навчальних закладах не пов'язане з суворим дотриманням правил, а більш схильне до проведення біографічних інтерв'ю, які в жодному разі не можуть повністю вичерпати ту чи іншу тему.

Отже, ми розпочинаємо курс нової дисципліни, яка є відгалуженням історичної науки і називається “Усна історія”. Щодо пояснення словосполучення “усна історія”, то тлумачні словники цей вираз пояснюють, як зафіксовану інформацію історичного змісту, почерпнуту з особистого досвіду особи, яка веде розповідь, а інтерпретація предмету розмови є об'єктом дослідження.

Наше пояснення словосполучення усна історія – це передача цінної інформації від старшого покоління до молодшого, встановлення комунікації між поколіннями, соціальної спадкоємності.

Аналізуючи дані отримані за технологією фіксації усної історії, потрібно мати на увазі, що принципи історизму є однаковими для всіх істориків, але справа в тому, що культурний релятивізм внаслідок пройденого кожним індивідуумом (і істориком, в тому числі) свого культурно-історичного шляху проявляється у відтворенні історичних подій чи то у писемному вигляді, чи в усному.

Із сказаного вище ми можемо твердити, якщо усна історія – це спосіб передачі цінної інформації від старшого покоління до молодшого, встановлення комунікації між поколіннями, соціальної спадкоємності, то разом з цим треба завжди пам'ятати, що людський розум не має властивості зафіксувати реальність безпосередньо. Ми сприймаємо світ крізь призму звичаїв, традицій, стереотипів, особливостей національної ментальності. Ці обставини і є причиною доскіпливого зацікавлення багатьох дослідників усною історією, як одним з інструментів для досліджень історичних процесів.

Якщо зробити деякі хронологічні порівняння, то ми побачимо, що утвердження усної історії на правах повноцінного матеріалу для дослідження співпадає з хронологічно зафіксованим фактом виникнення школи «Нові історики». До 1929 року в середовищі істориків Західної Європи панував гегелівський постулат (1831 р.) про «неісторичну історію світу». Тобто історію народів Африки зараховували до «не історичних», тобто таких, які не мали писемної історії. В процесі розвитку історичної науки, передусім у країнах Західної Європи, завдяки дослідженню усної історії, дослідники зуміли, дотримуючись правил аналізу матеріалів зібраних за технологією дослідження усної історії, отримати дані з історії країн, яких деякі історики Західної Європи називали «без історичними», оскільки вони не мали зафіксованої графічно писемної історії. Більше того, історик Гю Тревор-Репер твердив, що Африка не має історії. Він твердив, що африканським народам властива «безсенсова метушня варварських племен». Тобто історію народів Африки зараховували до «не історичних», тобто таких, які не мали писемної історії.

В процесі подальшого розвитку історичної науки історики у ХХ столітті довели, що усна історія в багатьох випадках є єдиним повноцінним джерелом для встановлення достовірності подій чи події. Використання усних джерел в історичній науці сьогодні вважається одним із видів повноцінного матеріалу для наукового опрацювання і виведення з результатів опрацювання відповідних висновків. Усна історія, як окремий аспект досліджень, є сучасним напрямком методики історичних досліджень, який надає перевагу усному опитуванню, анкетуванню, усній традиції і польовим дослідженням. Застосування в історичних дослідженнях методів усної історії сприяє повнішому висвітленню нашого історичного минулого.

Вивчаючи усну історію, як проблему, ми не можемо не відзначити, що її фіксація дослідником іноді співпадає з поняттям мікроісторії (локальні історії родин, населених пунктів або окремих родин протягом визначеного історичного періоду тощо). Ця обставина викликає в середовищі істориків дискусії, оскільки деякі історики вважають, що вивчати доцільно лише ті речі, які формують наше життя і нові ідеї. На нашу думку, фіксація і вивчення мікроісторії виходить за рамки “усної історії”, і ми “мікроісторію” виносимо в окремий контекст.

Мікроісторія – це історія родин, малих населених пунктів, локальних груп, які є частинами чогось, що являє собою більш масштабне, з універсальними ознаками, притаманними і його мікроскладовим. Сутність мікроісторії полягає у розгляді подій у зменшеному масштабі та мікроаналізі. Дослідження мікроісторії тісно пов’язане з тим як отримати знання минулого за допомогою дослідження дрібних проявів соціальної та духовно-культурної життєдіяльності людей.

Слід зазначити, що дослідження мікроісторії проводяться істориками вже досить давно, хоча виокремлення мікроісторії в окреме відгалуження історії відбулося у 70 – 80 рр. минулого століття.

Найбільші внески у розвиток і виокремлення мікроісторії в окреме відгалуження історичної науки зробили відомий італійський прихильник школи «Нові історики» Джованні Леві і ряд інших істориків, які представляють школу «Анналів».

Історики, які досліджують мікроісторію, шукають пояснень поведінки людини через призму моделі дії конфлікту, в якому визнається відносна свобода індивідуума поза комплексом обмежень, нормативних систем, наказів тощо, але не ігноруючи їх. Отже, вся поведінка індивідуума розглядається істориками як результат перманентних узгоджень об’єкта дослідження (індивідуум, локальна група, чи населення дрібного населеного пункту) і маніпулятивної поведінки в умовах дії всеохоплюючих нормативних актів, які все ж таки надають можливість реалізації особистих прагнень свободи. Завдання дослідника полягає у прагненні визначення межі свободи, яку має індивід у результаті неможливості всебічно охопити всі сфери життєдіяльності індивіда нормативною системою⁹.

⁹ Леві Джованні Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр» 2004. - С. 124.

Якщо на проблему поглянути, ігноруючи дріб'язкові неузгодженості, то виникає потреба визначення меж свободи, яку отримує індивід завдяки недосконаlostям нормативних актів і особистих інтерпретацій свободи індивідом. У таких випадках італійський історик Джованні Леві вважає, що об'єктом вивчення стають природа і ступінь свободи волі особи в межах загальної структури суспільства.

Мікроісторія дає можливість уникнути релятивізму, ірраціоналізму та риторичних тлумачень сутності подій.

Мікроісторія (сутність дисципліни) – на практиці це розгляд події у зменшеному масштабі, мікроаналіз та доскіпливе вивчення документальних матеріалів, які стосуються проблеми (події чи подій), які ми досліджуємо.

Дослідження мікроісторії нерозривно пов'язане з проблемою – як саме отримати доступ до знання минулого за допомогою різних і розрізаних свідчень, ознак, прикмет, символів. Сутність цього твердження в тому, що опис окремого і специфічного типового явища можна трактувати як функцію і ознаку логічного контексту. Якщо сказати іншими словами, то окреме слід вважати відправним пунктом навіть у тому разі, якщо окреме не є типовим, оскільки навіть у випадку абсолютної нетиповості явища, яке явно випадає із гармонійної і логічної системи явищ чи випадків, саме “нетипове явище” може мати свій, властивий тільки йому контекст. Тобто йдеться про функціональну внормовану систему поведінки індивідуума всередині внормованої більшої системи, яка об'єднує множину індивідуумів. А якщо піти у судженнях далі, то ми обов'язково визнаємо правоту твердження Еміля Дюркгейма про тотожність деяких традицій і символів в різних, навіть віддалених територіально, народів, які завжди проявляються в однакових контекстах¹⁰.

Згадуючи про контекст, слід зазначити, що де-факто існує функціоналістична доктрина, яка завжди є логічною і послідовною. Згідно з цією доктриною, якщо ми розглянемо вчинки чи вчинок індивідуума і контекстуалізуємо його, то лише тоді зрозуміємо його функції, а відтак легко зуміємо витлумачити соціальну логіку дій. Поєднання мікроісторії і соціології є яскравим прикладом синтезу досить різних гуманітарних наук, які дають результат – можливість розуміння історичних процесів. Особливо це стосується досліджень мікроісторії на території колишнього СРСР. Напри-

¹⁰ Дюркгейм Еміль Социология // Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Изд. «Конон». 1995. – 349 ст.

клад, досліджуючи мікроісторичні явища побуту селян-колгоспників в Україні, ми приходимо до висновку, що побутування явищ дрібного розкрадання продукції з колгоспного господарства колгоспниками було явищем відомим комуністичній владі і дуже зручним засобом тримати в покорі величезні маси селян-колгоспників. Ми не маємо наміру досліджувати це явище з використанням таких дисциплін, як соціологія і психологія чи історія менталітету. Ми лише зауважимо, що властивість методів, апробованих «новими істориками», з'ясовувати потаємний зміст багатьох історичних подій і явищ є причиною того, що українська влада, яка фактично персонально вся залишилася на керівних посадах і після проголошення незалежності, виявляє явне небажання поглиблювати історичні дослідження.

Вся річ у тому, що будь-яке всебічно досліджене історичне явище має властивість вписуватися в контекст і узгоджуватися з іншими явищами, які теж мають здатність укладатися в логічний ряд.

Джованні Леві в багатьох моментах своїх досліджень мікроісторії звертає увагу на доцільність контекстуалізації досліджень мікроісторії: «Підхід мікроісторії пов'язаний із проблемою, як отримати доступ до знання минулого за допомогою різних свідчень, знаків і прикмет. Сутність цього прийому полягає в тому, що окреме приймається за відправний пункт (окреме, яке може бути вельми специфічним і індивідуальним і яке не можна трактувати як типове явище), а потім його значення проявляється у світлі власного специфічного контексту»¹¹. Такий специфічний напрям трактування мікроісторичних досліджень є причиною того, що посткомуністична влада, яка до початку ХХІ ст. не зуміла повністю позбутися стереотипів, набутих ще в період радянського тоталітаризму, проявляє все більшу стривоженість можливостями застосування нових методів досліджень історії, оскільки кожна досліджена історична подія закінчується висновком, принцип якого сформульований Дж. Віко: «А що це означає?»¹² Власне, сама можливість виникнення такого роду запитань в історичних дослідженнях

¹¹ Леві Джованні Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К. : «Ніка-Центр» 2004. - С. 138.

¹² Вышегородцева О.В. Счастливцев Р.А. Формирование современного образа исторической науки. // Философия науки. Методология и история конкретных наук. – М. : Изд-во «Канон». 2007. – С. 366.

є причиною того, що в Україні в середовищі істориків відбувається боротьба за право трактувати історичні події.

Ми мусимо дещо детальніше зупинитися на проблемі масштабів наших досліджень. Часто результати дрібномасштабних досліджень мікроісторії мають нерозривний зв'язок із результатами макромасштабних досліджень. Маломасштабні (мікроісторичні) історичні дослідження не дають можливості прослідкувати, наприклад, зв'язки між суспільними групами в межах регіону чи регіонів у межах країни. Наприклад, досліджуючи «радянську добу» історії України і ступінь інспірованої радянською владою асиміляції українського етносу, ми отримуємо результати нашого дослідження якогось одного населеного «мікропункту» або навіть однієї родини. Наприклад, учительської. Під час дослідження ми встановлюємо факт 20%-ої надбавки до заробітної платні вчителю за викладання в навчальному закладі російської мови. Аналізуючи результати мікроісторичних досліджень цієї родини, історик мусить дати відповідь на питання в стилі Дж. Віко, на якому ми вже робили наголос: а що цей факт означає?

Масштаби мікроісторичних досліджень не дають можливості дати відповідь на таке запитання, бо для цього потрібно скласти повнішу картину результатів асиміляційних процесів і розширити масштаби досліджень.

У цьому сенсі доцільно навести ще одну цитату Дж. Леві: «Мікроісторія прагне не жертвувати знанням про окремі елементи на користь ширших узагальнень. Фактично вона ставить наголоси на окремих життєвих долях окремих людей і конкретних подіях. Водночас мікроісторія намагається не відмовлятися від усіх форм абстракції, позаяк мінімальні факти й окремі випадки можуть слугувати виявленню загальніших явищ»¹³. У процесі вивчення мікроісторії необхідно досліджувати і враховувати усі дрібні прояви життєдіяльності людини, навіть повсякденні звичні події, наприклад, похід на ринок з метою закупівлі продуктів для побутового споживання вдома. На перший погляд, подія надто малозначуща, але насправді ця подія складається з важливих елементів для дослідження.

Вибудуємо логіку теми дослідження мікроподії, про яку ми згадали у попередньому реченні – похід на ринок з метою продук-

¹³ Леві Джованні Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр» 2004. - С. С. 141.

тових закупок. Досліджуючи будь-яку подію чи явище, ми ставимо перед собою ряд запитань, на які шукаємо відповіді. Отже, в даному випадку ми повинні відповісти на ряд запитань, наприклад:

На який відрізок часу нам має вистачити покупок?

Які продукти ми закупаємо?

Як часто ми закупаємо одні й ті ж продукти?

Куповані продукти є місцевого походження чи імпортного?

Яку частку домашнього бюджету ми витрачаємо на наші покупки і яку роль відіграють наші покупки в системі економіки держави?

Аналіз відповідей на наведені вище запитання дозволяє зробити висновок, що, отримавши відповіді на перераховані запитання, ми можемо отримати інформацію про прожитковий рівень пересічного громадянина, про місцеві традиції харчування, деякі нормативні акти, застосовувані в торгівлі продуктами, технології зберігання продуктів, розвиток державної економіки тощо.

Мікроісторичні дослідження події чи ряду подій дають нам можливість уникати у висновках двозначності і риторичних суджень.

Якщо узагальнити питання і позиції характерні для мікроісторії, то вони виглядатимуть так:

- визначення контексту і заперечення релятивізму;
- особлива увага до приватного;
- приватне ніколи не буває у протиставленні до суспільного;
- малі масштаби об'єкту дослідження.
- дискусії відносно раціональності мікроісторичних досліджень.

Однією з основних засад мікроісторії є намагання не ігнорувати окремі елементи чи ознаки явищ і подій на користь масштабніших узагальнень. Ми приходимо до висновку, що дослідження мікроісторії – це фіксація окремих доль, подій, локальних населених пунктів тощо. Та найцінніше, що ми можемо почерпнути з дослідження мікроісторії – це те, що ми можемо побачити між рядками мікроісторичних досліджень, а саме: наслідки зовнішніх впливів на розвиток мікрооб'єктів історичних досліджень.

У будь-яких дослідженнях невід'ємною складовою є доведення достовірності історичного факту та його ілюстрування засобами реальної розповіді, пов'язаної з технікою опису. Власне, таким чином, через сприйняття розв'язується проблема зв'язку дослідника з читачем.

Отже, у наших сентенціях, ми підійшли до необхідності розглянути проблему наративу більш детально, оскільки наратив у

мікроісторичних дослідженнях має велике значення, і це дає нам можливість визначити дві функції нарративу.

До першої функції нарративу віднесемо висвітлення особливостей функціонування суспільства через опис фактів, які кількісно свідчать про постійне їх побутування. Якщо розглядати згадані факти як елементи системи свободи дії, то вони можуть деколи не узгоджуватися з узагальненими нормативними документами.

Друга функція нарративу – введення до основного масиву нарративу специфічних прийомів самого дослідження, обмеженості документів, техніки переконування та інтерпретацій. Цей метод несумісний із категоричною й авторитарною формою дискурсу, якою послуговуються історики, що вважають своєю метою відображення реальності. У мікроісторії світогляд історика є невід’ємною складовою його праці.

Маючи поняття про технологію і масштаб досліджень мікроісторій, будучи обмеженим у документальних свідченнях, історик вільний у виборі гіпотез та інтерпретацій. Читач мікроісторій стає співучасником діалогу і має можливість брати участь у випрацюванні історичної аргументації.

Класичною працею з мікроісторії вважається книга Генрі Джеймса “У клітці”. У цій праці автор описує процес вибудовування інтерпретацій реальності телеграфісткою-оператором однієї з поштових дільниць Лондона. Тексти телеграм клієнтів-аристократів, які є предметом її інтерпретації, являють собою обмежену, фрагментарну і в багатьох випадках неадекватну інформацію різного значення¹⁴.

Наведений приклад прагнення телеграфістки зрозуміти сенс побудови світу і взаємостосунків між людьми є не тільки яскравою ілюстрацією добросовісної праці історика, але також показує, яку роль у цій справі може відіграти нарратив.

Наступна властивість мікроісторії – це функціоналізм. Функціоналістичний елемент залишається навіть тоді, коли він робить наголос на відповідності інституту, формі вчинків чи понять тієї системи, часткою якої він є. У таких випадках пояснення дають соціологи-еволюціоністи, наприклад, Еміль Дюркгейм.

Фактично, навіть коли ми аналізуємо низку локальних культур, абсолютно відмінних, у яких загальні, більш-менш абстрактні

¹⁴ Там само С. 137.

правила можна вивести лише в суто довільній формі, таки не виключено, що цей підхід може призвести до надзвичайної функціоналістичної інтерпретації, якщо прийняти локальну культуру як щось завершене, однорідне, впорядковане. Отже, існує два способи сприйняття і розуміння соціального контексту: як осердя, що надає значення окремим деталям, які видаються “дивними” чи “аномальними”, виявляючи їх неявне значення й відповідно їх зв’язок із системою; і з іншого боку, як засіб розкриття соціального контексту, в якому наявний, нетиповий чи незначний факт набуває значення, коли проявляються приховані суперечності позірно уніфікованої соціальної системи. Дослідження мікроісторії передбачає розгляд явищ і подій у зменшеному масштабі. А розгляд будь-яких явищ у зменшеному масштабі – це експериментальний прийом, бо він припускає, що зображення контексту і його зв’язків не підлягають сумніву і виявляють ті суперечності, які можна помітити лише при зменшенні масштабу співвіднесення. Вибір на користь мікроскопічних вимірів постає як безпосередній результат традиційного панування макроконтекстуальної інтерпретації, на тлі якої цей експериментальний напрям дослідження був єдино можливим.

«Мікроісторія прагне не жертвувати знанням про окремі елементи на користь ширших узагальнень. Фактично вона наголошує на окремих життєвих долях окремих людей і конкретних подіях. Водночас мікроісторія намагається не відмовлятися від усіх форм абстракції, позаяк мінімальні факти й окремі випадки можуть слугувати виявленню загальніших явищ»¹⁵.

Проблема полягає в тому, коли ми визначаємо парадигму залежну від знань про окреме, не відкидаючи водночас опису наукових знань про окреме. Д. Леві з цього приводу твердить: “Отже, загальні питання і позиції, що характеризують мікроісторію, такі: мікроісторичний факт часто є науковою парадигмою і виражає особливу увагу до приватного (проте не є в опозиції до суспільного). Йому властиве сприйняття змін наративу; специфічне визначення контексту і його допустимих меж і відмова від релятивізму”¹⁶. У дослідженнях мікроісторії величезну роль відіграють соціальні моделі відносин. Виявлення і їх дослідження тісно

¹⁵ Леві Джованні Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр», 2004. – С. 141.

¹⁶ Там само.

пов'язане з питаннями культури. Культура, за визначенням дослідників мікроісторії, це здатність до символічного мислення і є часткою природи людини. Вони твердять, що культура є не додатком до мислення, а невід'ємною і природженою його частиною.

Варто відзначити роль міфів, ритуалів, традицій, народного мистецтва. «Анналісти», досліджуючи мікроісторію, виходять з того, що всі люди мають більш-менш однаковий інтелект, але цей інтелект у прямій залежності від культурних ресурсів середовища його функціонування. Такий погляд не допускає будь-якої теорії, яка б обстоювала переваги цивілізованої людини над примітивною.

Так же само певне відношення до усної історії має і історія «знизу», але ми її теж виносимо в окремий контекст.

ЛЕКЦІЯ 2.

Усна історія в сучасному освітньо-науковому процесі. Історія «знизу».

Сучасний рівень дослідження історії «знизу» в країнах Заходу та в Україні. Сучасне трактування значення «великих людей» в історичних процесах. Вірш Бертольда Брехта «Питання читача-робітника» і вплив його вірша на трактування ролі «великих» людей в історичних процесах. Усна історія і її роль у процесі дослідження голодомору 1932-33 рр.

Нові слова:

Гносеологія – теорія пізнання, вчення про сутність та закономірності пізнання.

Меморандум – те, що треба запам'ятати.

Назва супутньої з історичною наукою дисципліни «Історія знизу» стала вживатися без лапок заледве у середині ХХ ст. Історія «знизу» мала велике значення, коли виникала потреба трактувати «великих людей» та визначати їхнє значення в історії. Потребу вносити корективи у трактування ролі «великих людей» в історичних процесах вніс Бертольд Брехт своїм віршем «Питання читача-робітника». У названому вірші Б. Брехт із граничною ясністю сформулював альтернативний погляд на існуюче в той час трактування ролі і значення «великих осіб».

Через деякий проміжок часу, а саме у 1966 році, Едвард Томпсон у популярній англійській газеті «Таймс» опублікував статтю про свій погляд на історію «знизу». Як наслідок, у 80-х роках ХХ ст. з'являється ряд публікацій, у яких відзначається підвищена зацікавленість істориків до історії «знизу».

Перші ознаки зацікавлення «історією знизу» в Україні з'явилися у 1995 році. У цьому році в Харкові з ініціативи професора Віталія Григоровича Сарбея відбулася Всеукраїнська конференція «Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи». На конференції В.Г. Сарбей прочитав доповідь «За народознавчу історію України», в якій на території України було вперше обґрунтовано необхідність досліджувати історію України з позицій людиноцентризму. Через два роки, тобто у 1997 р., в Чернівцях було вперше опубліковано ґрунтовне дослідження українського лю-

диноцентризму за авторством Михайла Юрія «Етногенез та менталітет українського народу»¹⁷.

Сучасні українські історики, які досліджують історичні процеси і події, які відбулися на пострадянському просторі в Україні у другій половині ХХ ст., незважаючи на значне відставання української історичної науки від розвитку цієї науки у країнах Заходу, у своїх дослідженнях змушені враховувати визрілу за роки державної незалежності наукову актуальність народознавства. При цьому слід виділяти декілька груп факторів:

а) актуальність, яка має суто наукову основу;

б) актуальність, породжена необхідністю вдосконалення світогляду (гносеологічна актуальність);

в) політична актуальність (параксеологічна), породжена історіософськими парадигмами, в основі яких цілком очевидна значущість і стійкість ознак народоцентризму чи навіть націоцентризму.

Доволі значний поштовх до інтенсифікації досліджень історії України нетрадиційними методами відбувся у 1993 р., коли в Україні був створений Центр досліджень усної історії та історії повсякдення, який очолив Вільям Нолл. Мусимо визнати, що все планування і виконання роботи Центру взяли на себе іноземні інституції. Так само, ними було здійснено фінансування цього проєкту. Дослідження Центру Вільяма Нолла не обмежувалися дослідженнями усної історії побуту українських селян періоду 20-х років. Принагідно, досліджувалися й інші аспекти історії українців. У досить об'ємній праці В. Нолл опублікував усні свідчення про економіку і матеріальну культуру міжвоєнного періоду історії України¹⁸. У його праці наведено цілий розділ, в якому на основі усних спогадів старожилів Черкащини описано особливості власності на землю до і після колективізації. Також зібрані відомості про соціальну структуру населення регіону Черкащини, про авторитет, структуру і працю селянських родин в Центральній Україні. В. Ноллу ще пощастило застати при здоров'ї і чистому розумі багато людей, які пам'ятали період примусової колективізації, насильне «околгоспнення» українських селян, ма-

¹⁷ Михайло Юрій Етногенез та ментальність українського народу. – Чернівці. 1997. – 169 с.

¹⁸ Вільям Нолл Трансформація громадянського суспільства Усна історія української селянської культури 1920-30 років / Центр досліджень усної історії та культури – К.: Родовід 1099. – 558 с.

сові репресії тощо. У другій частині дослідницької праці В. Нолла приділено багато уваги проблемі релігії і релігійності українських селян у 20-х і 30-х роках ХХ ст. Дослідженнями, які проводились в Україні під керівництвом В. Нолла, було здійснено значний внесок у розвиток української історичної науки, зокрема тих аспектів, які лише починали ставати об'єктами зацікавлень українських істориків.

Поширення в Україні досконалих напрацювань людиноцентристського напрямку, які у 90-х роках ХХ ст. вже процвітали у Західній Європі й Америці, вперше відбулося у 2004 році. У Києві з'явився переклад есе Джима Шарпа «Історія знизу» у збірнику «Нові перспективи історіописання» поряд з кількома іншими есе, авторами яких є прихильники школи «Анналів». Д. Шарп розпочинає свої міркування про історію «знизу» з аналізу змісту листів простого солдата, який брав участь у битві, яка відбулася у 1815 році під Ватерлоо, у якій союзницькі війська перемогли армію Наполеона Бонапарта і цим самим визначили долю Європи. У підручниках історії прийнято вважати, що перемога над армією Наполеона належить британському герцогові Веллінгтону і пруському воєначальникові Блюхеру. Д. Шарп на підставі вивчення змісту листів простого солдата, який у листах описував свої враження від бойових дій, стверджує, що на рівні з Веллінгтоном і Блюхером битву виграв простий солдат і тисячі таких самих, як він.

Результати дослідження історії на основі писемних джерел, які писали люди, замкнуті лише на своїх особистих відчуттях і без найменшого розрахунку на «увіковічення», але цілком щиро і правдиво, історики школи «Анналів» стали називати «історія знизу».

Британська дослідниця «історії знизу» Барбара Хоноволт широко використовувала протоколи допитів, написані англійськими коронерами, коли вони допитували звинувачуваних у злочинах. Протоколи вона використовувала не для встановлення достовірності подій, пов'язаних із суттю звинувачення, а для реконструкції способу життя селянської родини в добу середньовіччя. Вона вважала, що в протоколах коронерів записано багато інформації, яка коронерами вважалася другорядною і неважливою і не мала ніякого значення для суті звинувачень, заради яких проводився допит і вівся протокол. Подробиці життя селян в епоху середньовіччя вва-

жалися коронерами неістотними, і тому не було потреби їх спотворювати. Фактично вони зовсім не зазнали деформації¹⁹.

Історія знизу виконує декілька функцій, які є досить важливими для історичної науки. Одна з двох основних полягає в тому, що значення «великих» людей нам потрібно коригувати, оскільки в багатьох подіях, якими б вони не були, завжди брали участь не тільки «великі», але й велика кількість простих виконавців. Другою важливою функцією історії «знизу» є нові можливості розуміння історії в поєднанні з нинішнім досвідом. В процесі дослідження історії знизу історик може здатися, що, з огляду на необхідність своєрідної специфіки розглядати об'єкт дослідження історії «знизу», типи документування предмету дослідження, ми маємо справу з новим особливим типом історії. Щоб уникнути такого помилкового висновку, досліднику ніколи не можна історію «знизу» чи будь-яке інше супутнє відгалуження історичної науки досліджувати сепаровано від інших супутніх з історією гуманітарних наук.

До очевидних властивостей історії «знизу» можна віднести те, що вона відіграє важливу роль у процесі національної самоідентифікації особистості. Історія «знизу» дає нам можливість зрозуміти, що національна самоідентифікація відбувається не завдяки князям, монархам чи іншим керманічам, які в багатьох народів здебільшого були інонаціональними і насильно посадженими силою у підкорене суспільство, а завдяки національній ідеї, яка завжди присутня в будь-якому організованому соціумі, який має сформовані етнічні риси. Досліджуючи історію, ми мусимо визнати, що у розгляді питань історії знизу, які стосуються країн пострадянського простору, ми мусимо враховувати ряд особливостей об'єктів наших досліджень, особливостей, які були зумовлені бездержавним статусом будь-якої із «союзних» республік і втручанням тоталітарної влади в абсолютно всі сфери життя: навіть у приватних листах громадяни СРСР завжди остерігалися відверто висловлювати критичні думки щодо влади.

Вище ми згадували про використання дослідниками епістолярних джерел, у яких, за висновками західноєвропейських дослідників, відображено події та особливості їх перебігу з безпосередньою щирістю і відвертістю. І саме ця особливість, як вони вважають, є дуже цінною для історика. На жаль, на пострадянському просторі

¹⁹ Шарп Джим Історія знизу // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр» 2004. - С. 44.

ми не можемо беззастережно ставитися до досліджень джерел епістолярного характеру. Бо що ми можемо дізнатися з листів, наприклад, репресованого з політичних мотивів в'язня або солдата, який був мобілізований на фронті Другої світової війни?! Кожен в'язень знав, що його листи доскіпливо перевіряються спеціальними цензорами і, в тому разі, якщо в тексті листа було написано щось таке, що викликало у цензора підозру або просто щось незрозуміле, то лист у найкращому випадку знищувався цензором, а в найгіршому – ставав предметом звинувачення автора листа у нелояльності до «радянської дійсності» і міг бути приводом до відкриття чергової «кримінальної справи». Приблизно така ж ситуація була в середовищі військовиків і неважливо, чи це було в період Другої світової війни, чи вже у післявоєнний період. За даними історика Володимира Литвина, лише за період німецько-радянської війни за звинуваченням «особого отдела»²⁰ у нелояльності до комуністичного режиму було розстріляно 900 тисяч солдат.

Сьогодні немає досліджень, які пролили б світло на те, скільки з них розстріляно за «наклепи на радянську дійсність», написані в листах (дослідження цього напряму не проводились ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками). У колишніх республіках СРСР не тільки ув'язнені чи військовослужбовці, але навіть кожен пересічний громадянин знав, що писати в листах будь-що таке, що могло у випадку перевірки листа трактуватися, як нелояльність до правлячої партії або існуючого режиму, було вкрай небезпечно через реальну загрозу репресій, і про це знав кожен. Тобто діапазон використання листів для вивчення історії «знизу» у пострадянських республіках є обмежений. Та, незважаючи на такі особливості, дослідження «історії знизу» на основі листів, автори яких не мали наміру писати їх «для історії» чи «для нащадків», усе-таки можливе. Наприклад, в архівах колишнього КДБ зберігаються листи простих людей до високопоставлених представників радянської влади. Люди, відчуваючи смертельну небезпеку від штучно створеного голодомору, відкрито писали про дійсну ситуацію в селах, яка була інспірована у 1932-1933 рр.²¹

²⁰ Особый отдел – спецпідрозділ НКВС, до компетенції якого входили справи пов'язані з військовослужбовцями.

²¹ Чорна книга України Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей статей, досліджень, есе. Упорядкування Федора Зубанича. К.: «Просвіта» 1998. – 783 с.

Зовсім недавно ЗМІ України досить широко публікували листа колишнього учасника однієї із «спецгруп» НКВС, які в післявоєнні роки з метою викликати негативне ставлення населення Галичини до підпілля ОУН і УПА, переодягалися «під бандерівців» і під їх виглядом чинили страшні звірства²².

Отже, ми бачимо, як на наших очах на шляху розвитку історичної науки виникають нові тенденції і кількісно зростає масив фактографічного матеріалу для досліджень. Така ситуація вимагає від істориків вироблення нових теоретичних і методологічних підходів до вивчення історичних процесів, які відбулися у ХХ ст. Якщо вести мову про розвиток історичної науки на пострадянському просторі, зокрема і в Україні, то мусимо відзначити, що зміна методології, методологічних принципів та ідеологічних засад у процесі написання історії України вже відбувалася не один раз. Згадані зміни, зазвичай, проводилися адміністративним шляхом з умовою застосування жорстоких покарань у разі нездатності місцевих інтелектуалів писати історію «правильно». Внаслідок застосування в Україні такої репресивної політики сформувалася конформістськи налаштована інтелігенція, яка покійно «історично» обґрунтовувала «правомірність» домінування Росії, і за це їм було дозволено іменувати себе істориками та отримувати щедру платню. Негативні результати селекційного підбору кандидатур для фахових занять історією за ознакою лояльності до тоталітарного владного режиму даються взнаки і в сучасну пору, оскільки в Україні відбувається своєрідна методологічна перебудова історичної науки. Покоління істориків, вихованих за умов тоталітаризму, виявилось не готовим творити нову епістемологію (теорію історичного знання). Засвоєні ворожі до української національної ідеї стереотипи час від часу проявляються то на сторінках ЗМІ, то на сторінках навчальних підручників для студентів ВНЗ, то у намаганнях політиків повернути тенденції еволюційного розвитку української історичної науки у нав'язане сусідніми державами русло. Інколи в сучасних наукових дослідженнях історики йдуть «у ногу з часом» досить своєрідно, переставляючи знаки плюс і мінус. Наприклад: герой – зрадник (і навпаки), націоналіст – патріот, інтернаціоналіст – шовініст тощо. Очевидно, що така перестановка «плюсів» і «мінусів» є не що інше, як профанація історичної науки. Кожну

²² Лист від Дмитра Карп'яка. «Час» (обласна незалежна газета. Чернівці). 3 березня 2006 р.

історичну подію, кожен історичний факт історик повинен осмислити. Осмислення історичних подій і фактів завжди починається із запитань, які ставить перед собою історик. Кількість запитань і їх зміст завжди залежать від ерудиції історика, його знань з області епістемології і наявності власної громадянської позиції. Тобто виникає проблема глибокого дослідження усної історії. Розглядаючи цю проблему, слід визнати, що у модерних суспільствах, які не зазнали пригнічення культури документування та архівування подій навколишньої дійсності, до усної історії можна ставитись як до допоміжної галузі історичної науки. Українське суспільство внаслідок приїденого відрізка історичного шляху в умовах тоталітаризму є особливим. Усна історія в багатьох випадках може виявитись головним і єдиним джерелом історичної правди.

ЛЕКЦІЯ 3.

Усна історія, як супутня з історичною наукою дисципліна.

Рівень вивчення дисципліни «Усна історія України».

Поділ здобутків дослідника усної історії на типи. Значення усної історії в розвитку Української історичної науки. Усна традиція. Типи здобутків дослідника усної історії: інформація заучувана і незаучувана, статична і динамічна. Усна історія і усні джерела. Аналіз зафіксованих здобутків усної історії. Метод усної історії (Oral history), як засіб ознайомлення з новітніми інтегральними методами вивчення та дослідження історії ХХ ст. Усна історія і її значення у дослідженні голодомору. Синтез «Нових істориків». Теорія про «історичні» і «неісторичні» народи.

В процесі досліджень історичного шляху України, а особливо так званих «білих плям», науковці використовують певний обсяг матеріалів, які традиційно діляться на такі головніші види:

- архівні джерела;
- наукова література;
- депонована література;
- усні джерела.

Для того щоб зрозуміти значення знань усної історії для процесу розвитку української історичної науки, розглянемо такий приклад: перша достовірна інформація про голодомор 1932-1933 рр. була добута виключно з джерел, які ми називаємо усною історією. Документальні підтвердження цього злочину радянської влади з'явилися лише згодом. Тобто, це говорить про те, що новітню історію України, особливо ж ті моменти, які підлягали в часи тоталітаризму замовчуванню, фальсифікації або викривленню, потрібно вивчати, перш за все, з усних джерел, переказів, легенд тощо. Передусім, треба мати на увазі, що на переломі 80-х і 90-х років ХХст. в розвитку української історичної науки ще панували парадигми розвитку історичної науки отримані у спадок від СРСР.

Після проголошення державного суверенітету України історична наука в Україні набула тенденції називатися саме українською історичною наукою. Розвиток української

історичної науки збагатився досвідом істориків країн Заходу. Широко стала застосовуватись інформація отримана з усних джерел. Зверталась увага на те, що усні історичні джерела, передусім, не мали тих якостей, присутість яких була обов'язковою з погляду істориків, яких називали традиційними (тобто тих, які визнавали «обективізм» та «історизм» незаперечними і єдино правильними властивостями). Цими властивостями є три якості:

- а) точність форми – якщо йдеться про свідчення;
- б) сталість природи свідчення – яке можна співставити, порівняти, проаналізувати чи то текстуально, чи структурально;
- в) докладність хронології.

Традиційно українські історики наполягають на обов'язковій об'єктивності джерельного матеріалу. А українські історики «пострадянського» періоду збагатили історичну науку даними отриманими методом фіксації усної історії.

Аналізуючи здобутки усної історії, слід завжди мати на увазі, що зафіксовані здобутки – це продукт дослідження прихильників школи «Нові історики». І потрібно розуміти, що бачення здобутків «Новими істориками» відрізняються від бачення прихильників школи «Об'єктивістів» Леопольда Ранке. Знайомлячись з парадигмами розвитку нині визнаних історичних шкіл, треба зважати на те, що прихильників школи «Об'єктивістів» називають «традиційними» істориками. Їхнє бачення відрізняється від бачення «Нових істориків» тим, що вони вважають, що історія повинна базуватися на писемних джерелах – документах.

«Нові історики» вважають, що архівні документи та офіційні звіти відображають офіційну точку зору на те чи інше явище.

Усна історія дещо виходить за перелік наведених вище визначень, оскільки охоплює багато аспектів, які для вузькоспеціалізованого науковця можуть здатися другорядними, але зазвичай містять багато цінних дрібниць. Оповідач, як правило, розповідає про важливі події і значних осіб та попутно пригадує багато дрібниць. І саме ці “дрібниці” в багатьох випадках відображають тодішнє суспільно-політичне становище України та морально-психологічний стан українського народу. А мора-

льно-психологічний чинник завжди мав величезний вплив на формування суспільного менталітету.

Зібрані дослідником усні дані поділяються на два типи. (У кожному типі можуть існувати і різні форми).

Перший тип – це усне свідчення, яке відповідає усній традиції. Тобто свідчення отримане від живої людини, а не від бездушного джерела і передається (принаймні має таку здатність) від одного покоління до наступного.

Другий тип – усні особисті спогади пов'язані з особистим життєвим досвідом інтерв'юера. Вони, коли і передаються від покоління до покоління, то у збідненій формі, наприклад, у формі родинних легенд. Спогади окремої людини не мають нічого спільного з усною традицією в силу того, що для їх запам'ятовування потрібно затратити значні розумові зусилля. Мусимо пам'ятати, що для запам'ятовування інформації іншими людьми повинна бути вагома мотивація, чи скажемо конкретніше – мета, згідно з якою слухач вважає необхідним запам'ятати і передати інформацію наступним поколінням.

Існує ще один вид усної традиції – династичні спогади. Це цікавий аспект досліджень для фахівців, які займаються усною історією України. Адже радянська історична наука цілком ігнорувала такі речі як династичні традиції, історія династії, династичні честь, гідність тощо. Залишки династичних історій в Україні ще існують. Вже є спроби зафіксувати династичні перекази, зібрати скупі династичні археографічні матеріали і т. ін. Але вітчизняна історична наука ще далека від впорядкованого і систематизованого зацікавлення та фіксування родинних чи династичних переказів, легенд, документальних свідчень, тощо.

У випадках, коли інформація заучується механічно, це означає, що вона вже належить до усної традиції. Логічно виникає запитання, чому той чи інший індивід вирішує інформацію завчити? Очевидно тут потрібно знаходити пояснення у закономірностях розвитку суспільства і заглибитися в таку науку як соціопсихологія. Принаймні, лише так можна зрозуміти появу маси фольклору з інформацією про голодомор 1932-1933 рр. Відмітимо, що це є чітко виражена усна традиція. Наприклад: “Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні” або “Мала баба одну козу і ту дала до колхозу, сіла собі на столі і рахує трудовні”.

Подання інтерв'юерами інформації можна поділити за типами і формами. Інформація може бути заучувана і незаучувана. Може бути статично застиглою, або довільною. Може бути у вигляді особистих спогадів, прислів'їв, приказок, пісень, анекдотів.

На перший погляд зрозуміти сутність усної традиції легко і просто. Наприклад, відбувся історичний феномен, здобув відгомін в суспільстві, відобразився у якійсь одній з форм усної традиції. Але відмітимо таку річ. Народна пісня про Морозенка живе і функціонує (тобто виконує вкладену у неї функцію) вже більше трьох століть, а анекдот не менш інформативно навантажений, і який яскраво відображає стан історичної науки за часів СРСР, функціонував лише у 70-80-ті роки ХХ століття. Наведемо текст одного з тих, які були популярні в колах інтелігенції: “У вірменського радіо запитали: Чи можна передбачити майбутнє? Відповідь: Звісно, можна. Майбутнє нам звичай добре відоме – світле комуністичне майбутнє. Складніше з минулим, адже воно постійно змінюється.”. Анекдот, виконавши закладену у нього функцію, зник.

Чому? ...

Можна наводити безліч прикладів, які свідчать про те, що ціла галузь історичної науки – усна історія успішно вступила на шлях розвитку в Україні. Для українських істориків цей шлях вже вторований істориками країн Заходу і по ньому йти досить легко. Перші і значні успіхи були здобуті на зорі державності України.

Темою, яка досить швидко принесла успіх в дослідженні усної історії була тема усної історії голодомору. Власне, висвітлення проблеми голодомору є чи не найбільшим здобутком українських дослідників усної історії. Тема голодомору ще зовсім недавно відносилася до т.зв. «білих плям історії України».

Крім теми голодомору в анналах історії України ще існує багато тем, які ще не досліджені, і ми відносимо їх до категорії «білих плям».

Очевидно, що проведені усні дослідження на тему голодомору дали багато нового матеріалу, але чим більше ми віднаходимо інформації про цю трагедію, то тим більше у нас виникає запитань, на які нам треба ще знайти відповідь.

Хоча б такі: Чи встановлена мотивація злочину?

Чи з'ясовано, чому український народ не виявив належного опору масовому вбивству?

Чи з'ясовано і осмислено, ХТО саме був автором ідеї народобивства (особа, корпорація, нація чи формація)?

Чи встановлено, ХТО (особа, корпорація, чи формація) зазіхав, і на що?

Які наслідки проявилися у колективній психології українського суспільства, принаймні у тих людей, які вижили після голодомору?

Відповідей на ці запитання українські історики досі не дали. Нинішні спроби звинуватити у злочині «сталінізм», Й. Сталіна чи навіть більшовизм відповіді не дадуть. Бо поглянувши в глибину історії українсько-російських взаємин побачимо, що Росія (як організований соціум) впродовж майже чотирох століть проводить щодо України однакову і послідовну політику і спрямованість російської політики не залежать від особи керівника Російської держави (Петра І. Й. Сталіна чи Л. Брежнєва). Від керівника російської держави (імперії, союзу, чи федерації) завжди залежала лише ефективність імперської політики, яка була проявом колективної волі всього російського організованого соціуму і є продуктом колективного менталітету росіян.

Для того щоб дати відповідь на такі запитання, не можна обійтися без синтезу таких наук як історія, соціологія, філософія, історія ментальності, конфліктологія, як також не можемо обійтися без теоретичних викладок різнопланових міжнародних конфліктів, адже війна і фізичне винищення “ворогів” є теж частиною політики тільки втілюваної іншими засобами.²³

Тоталітарна держава, яка ще не так давно домінувала в Україні, мала особливу політику щодо історії, як науки та історичної пам'яті, як одного з результатів історичних досліджень. Влада контролювала джерельну базу (її повноту та доступ), тематику досліджень, публікації наукових історичних праць. У полі зору органів влади опинилася і усна історія, як різновид історичного джерела. Увага авторитарної держави загострювалася особливо в тому разі, коли вона була причетна до її злочинів у минулому, що призвели до масових жертв. Так сталося

²³ Арон Раймон Мир і війна між націями. – К. Вид-во «Юніверс» 2000. – С. 45-49.

з національно-патріотичним рухом періоду Національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр., так сталося з Голодомором, так сталося з історією національно-визвольної боротьби ОУН – УПА за незалежну державність України.

Документи з яких можна було щось довідатись про злочини комуністичної влади — знищувались, а людей під загрозою арешту примушували мовчати про події, які змінили життя українського народу і стали причиною знищення мільйонів людей. Формально, в Україні лише після 1990 року почали з'являтися збірники документів про злочини тоталітарного режиму, який утримував Україну у васально-колоніальній залежності.

Так сталося, що в Україні лише у 1990 р. перетнулися шляхи усної історії та задокументованої графічно в архівних документах. Власне, вивчаючи курс «Усна історія», ми ставимо за мету дати відповіді на такі запитання:

Як корелюється інформація отримана за технологією фіксації усної історії з інформацією отриманою з архівних джерел?

1. Яким є обсяг даних отриманих на основі усної історії і даних отриманих з архівних документів?

2. Які критерії доцільно застосовувати для встановлення достовірності історичних подій або фактів?

Які аспекти акцентуються та методично повторюються від джерела до джерела, а які фактично відсутні та чим це можна пояснити?

Одним з цих перелічених вище питань, ми розпочинаємо вивчення нового типу історичних матеріалів, які виділяємо, у певній мірі, відсепаровану дисципліну, яка називається усна історія.

Метод усної історії (Oral history) ставить за мету ознайомлення з новітніми інтегральними методами вивчення та дослідження історії ХХ ст.

Курс знайомить магістрантів з основними авангардними дослідженнями та проектами, що застосовують метод усної історії з метою вивчення феномену історичної свідомості та розширення соціального спектру історичних свідчень про минуле століття. Важливим завданням курсу є залучення студен-

ства до створення нової колекції історичних аудіо-відеодокументів.

В Європі усна історія з'явилась, як супутне з історичною наукою відгалуження, яке нерозривно з нею пов'язане. Усна історія пройшла досить довгий шлях становлення і лише у 1929 році здобула визнання, як супутня з історичною наукою дисципліна. Спочатку «право на існування» усної історії відстоювали прихильники школи «Нові історики» або школа «Анналів». Школа «Анналів» (або школа «Нові Історики») була започаткована навколо журналу «Аннали соціальної та економічної історії», який видавався вихованцями Гарвардського університету Люсьєном Февром і Марком Блоком.

Для того щоб зрозуміти, що таке Нова історія визначимо деякі її особливості. Щодо досліджень конкретних історичних подій “анналісти” вважали, що потрібно досліджувати не події, а проблеми, оскільки історичні події можуть розгортатися лише при певних обставинах і є наслідком виникнення тої чи іншої проблеми. Вони вважали, що досліджувати події, чи низку подій, не можна без врахування всіх обставин, які були супутніми тій чи іншій події. Тобто подія ніколи не буває поза часом і вивчати треба цілий комплекс тогочасних проблем, умов і їхній взаємозв'язок.

«Анналісти» привнесли ще один аспект в історичні дослідження – синтез. Вони вважали, що досліджувати історію неможливо без історичного синтезу. Історія повинна вивчатись у взаємозв'язку історичних подій з ментальністю, соціальним станом, економічним тощо. Ментальність згідно трактувань «аналістів» є універсальна з'єднуюча ланка між соціальною і духовною історією і має особливості стійкості і довготривалої стабільності. Таким чином, «аналісти» вважали, що досліджувати потрібно масові соціальні процеси у зв'язку з комплексом передумов, які притаманні досліджуваній конкретній історичній події чи історичному періоду.

Предметом історичних досліджень «анналістів» стає поєднання історії і соціології із застосуванням кліометрики (кількісні методи виражені цифрами з області соціології і демографії). Предметом уваги дослідників стають конкретні суспільства,

структури цих суспільств, групи, взаємодія груп, різні зв'язки всередині суспільства тощо.

У 70-80-ті роки ХХ ст. європейська історична наука поповнюється дослідженнями соціальної психології, культурної та соціальної антропології, тобто, людини в історії разом з її зв'язками у малих і великих соціальних групах, світогляду людини, культурних традицій соціуму, ментальності (нагадаємо, що початок дослідження ментальності був закладений ще на початку виникнення школи “анналістів”), поведінки людей в історії, колективних уявлень, ідеалів, стереотипів тощо. Історична наука ХХ-го століття збагатилася результатами завдяки використанню міждисциплінарного синтезу у дослідженнях.

Очевидно, що розпочинаючи вести мову на тему «усна історія», розглянемо детальніше, в якому значенні нам доведеться вживати такі словосполучення як «усна історія» та «усні джерела». Під цими словосполученнями потрібно розуміти інформацію отриману і зафіксовану дослідником під час вербального спілкування з респондентом, який дає відповіді або інтерв'ю на задану дослідником тему. Інформація, зазвичай, дається у формі спогадів про події, в яких інтерв'юєр брав участь, спогадів про події, свідком яких він був або переказів, легенд тощо.

Починаючи вивчати курс дисципліни «Усна історія» зауважимо, що ні одна течія історичного мислення у ХХ столітті не відіграла такої значної ролі у виробленні нових підходів в історичних дослідженнях як школа «Нові історики» або як ще називають цю школу – школа «Анналів». Власне, ідеї школи «Нові історики» вперше знайшли відображення у збірнику есе написаних багатьма авторами, які представляли школу «Нові історики».

Чи не найціннішою властивістю джерел усної історії є те, що вони відображають відношення інтерв'юєра до історичних процесів, про які дослідник збирає інформацію. Не менш важливими є суб'єктивні оцінки інтерв'юєра суспільних проблем, про які він розповідає або ж приймав участь у їх вирішенні. Його погляд у таких випадках завжди позбавлений політичної кон'юнктури і виражає, скоріше, колективний погляд (тогочасний) на ту чи іншу проблему.

Залучаючи вже відомі факти, дослідник може робити порівняльний аналіз вже відомої інформації з інформацією отриманою в процесі опитування безпосередніх свідків чи учасників подій.

На сьогоднішній день існує вже цілий ряд відгалужень історичної науки, які не можуть обійтися без напрацювань дослідників усної історії.

Цікавими є звернення до таких проблем як особливості застосування біографічного методу, дискусії щодо усної та письмової природи джерел, проблема владних стосунків між учасниками інтерв'ювання, особливості усно-історичних досліджень у посттоталітарних країнах, акцент на участі дослідника у створенні джерела.

Зазначимо, що «сьогодні усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців», солідаризуючись із тими вченими, які вважають, що усна історія покликана не встановлювати нові історичні факти («історичну правду»), а, насамперед, з'ясувати, якого значення надають тим чи іншим подіям минулого окремі особистості.

Завдяки усній історії Україна збагатилася достовірною інформацією про масштаби трагедії голодомору, яка з часом отримала підтвердження на основі архівних документів. Обсяг зібраних усних свідчень про трагічні роки штучного голодомору дає дослідникам підстави стверджувати, що у 1932-33 рр. мав місце не просто організований штучно голодомор, а геноцид українського народу.

Приклади зібраних зразків усної народної творчості, в якій містилася інформація про трагічні події 1932-33 рр. лише підтверджує значення і важливість наукового розпрацювання аспекту історичної науки – усної історії України.

Наступною темою, яку можна вписувати до значних здобутків усної історії, є дослідження діяльності національно-патріотичного підпілля під час Другої світової війни. Успіхи здобуті в процесі дослідження усної історії вражають, але їх вивчення лише розпочинається і знаходиться у зародковому стані вивчення. Зокрема, такі центри вивчення усної історії України започатковано ще у 90-ті роки у Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті ім. Г. Сковороди,

де вже зібрано значний обсяг повноцінного усного матеріалу для подальшого наукового опрацювання. Також науковцями Уманської науково-дослідної лабораторії регіонального краєзнавства опубліковано значну кількість досліджень з усної історії регіону. Зокрема, зібрано значну кількість матеріалів які можна виділити як окрему тему – «історія повсякденності».

Наукове розпрацювання напряму історичної науки “усна історія” обов’язково приведе нас до зв’язків з іншими відгалуженнями історичної науки, такими як етнографія, фольклористика, топоніміка тощо.

ЛЕКЦІЯ 4.

Розвиток історичної науки в країнах Заходу.

Історична школа «Об'єктивістів», школа «Нові історики» (школа «Анналів»), школа Дюркгейма, школа «Спілберга». Процес перетворення історії в науку. Поява історичних законів – ознака бачення історії, як науки.

Нові слова:

Онтологія – вчення про буття незалежне від свідомості.

Парадигма – напрям в розмові, розвитку науки тощо.

Герменевтика – від лат. слова «пояснюю», теорія тлумачення змісту рукописних і друкованих давніх текстів.

У середовищі істориків Західної Європи у ХХ ст. поширилися дискусії навколо способу трактування історії. Наприклад, німецькі вчені задавали собі питання: чи відповідають історичні знання об'єктивній реальності. Історики Берлінського університету вважали завданням історика пізнати минуле таким, «яке воно було насправді». Під час дискусій історики були вимушені торкатися філософських та лінгвістичних проблем. Вони вели поважні дебати про специфіку та завдання історичної науки і залишили по собі величезний масив опублікованих і проаналізованих документів та історичних праць. У дискусіях поступово утверджувалося самовизначення історії, як наукової дисципліни. І це означало для істориків проведення чіткої межі між науковим і депонованим дискурсом, між професіоналами і аматорами. Натомість поза увагою лишився важливий факт: результати історичних досліджень залежать, серед іншого, й від того, як сам науковець трактує спосіб розвитку суспільства і його структури.

Поступово утверджувалися новітні погляди на історію відмінні від усталених сформульованих свого часу прихильниками школи «об'єктивістів» основоположником якої прийнято вважати Леопольда фон Ранке.

Леопольд Ранке, німецький історик, 1886 р.н. є типовим представником "класичного історизму" (див. Історизм). На сучасну пору Л. Ранке вважається основоположником так званої «об'єктивної» школи в історіографії. Народився в м. Віє (Німеччина) в сім'ї лютеранського священника. В 1814–18 рр. вивчав теологію і філоло-

гію в університетах Лейпцига та Галле (обидва міста в Німеччині). Працював учителем гімназії у Франкфурті-на-Одері (Німеччина). У 1825 році був запрошений на посаду екстраординарного професора історії в Берлінський університет.

1832–36 рр. спільно з Ф.К.Савіньї (1779–1861 рр.) був редактором "Історико-політичного журналу" ("Historisch-Politische Zeitschrift"). Засновник історичного семінару, як основного елементу інституціоналізації історичної науки в першій половині XIX ст., та власної наукової школи, представники якої згодом очолили практично всі кафедри історії в німецьких університетах. Із 1858 р. очолював Історіографічну комісію при Баварській АН.

Більшість сучасних дослідників вважають його фундатором строго об'єктивного емпіричного історичного дослідження, яке ґрунтується виключно на критиці джерел та їх максимальному використанні в конкретній практиці, віддаючи першість у зверненні до архівних джерел, їх публікації тощо. Історичний світогляд Ранке формувався на основі його релігійного виховання і філософської системи Г.В.Гегеля. Згідно гегелівської філософської системи історик був переконаний у неможливості повністю пізнати минуле, оскільки Божественна ідея визначає індивідуальні й неповторні особливості кожної епохи. Ця ідея була спроможною замінити безпосереднє відношення до Бога, і її цінність ґрунтується зовсім не на тому, що із неї вийде, а на її існуванні, на її власному «Я». Історію можна пізнати, тому, що в її основі лежить історія як форма буття реального об'єкта. Пізнання історії здійснюється емпіричним шляхом, оскільки історичні події індивідуальні, неповторні й унікальні. О. Ранке все своє життя в науковому світі намагався довести, що завдання історика полягає в тому, щоб на основі джерел історичних відтворити об'єктивну історію – "як в дійсності відбулося" (*wie es eigentlich gewesen*). Ця вимога ґрунтувалася на ідеях В. фон Гумбольдта, який в 1821 році в праці "Про завдання історіографів" висловив думку, що "сама історія" спрямовує істориків на відтворення "правди всіх минулих подій", а "необхідним" пунктом розгляду є "ідеї" – "дійсні рушійні сили" історії, – які відображаються в людських індивідуумах, націях, мовах, праві. Отже, завданням історика є "зображення втілення певної ідеї і отримання дійсного буття" минулого. Історичний факт, за переконанням Ранке, може бути використаний істориком лише тоді, коли він спирається на істинні джерела. Їх достовірність вимагає суворої критики – зовнішньої і внутрішньої. Разом з тим, Ранке попере-

джав, що завдання історика не зводиться лише до накопичення й нагромадження фактів – їх необхідно зрозуміти і на їх основі відтворити картину минулого. Наголошуючи на потребі "зрозуміти" історичну подію як елемент, пов'язаний із загальним історичним процесом, Ранке виходив за межі емпіризму і схилився до універсалізму – істориком необхідно бачити цілісну картину історії людства. Історична подія – лише фрагмент в єдиному історичному потоці, тому зрозуміти індивідуальне можливо тільки у зв'язку із загальним. Дослідження суті історії спрямовувало Ранке в коло універсальної герменевтики, створеної Ф.Шлейєрмахером на основі засад теологічної та філологічної науки. Якщо для Ф.Шлейєрмахера герменевтика була процедурою психологічної інтерпретації, то німецька історична школа створила герменевтику історичну, яка в поєднанні з романтичною теорією індивідуалізму стала основою історичної науки. Завдання історика полягає в тому, щоб перенести минулий досвід у сьогодення шляхом його дослідження як традиції, що формулювало методологічну схему – цілого і частини, так званого герменевтичного кола. Таким чином, минуле культурне середовище, в якому діяли історичні актори, ставало доступним для розуміння і реконструкції істориками, які ніби перебували в близьких до того часу умовах. Внесок Ранке в розвиток історичної науки полягав в утвердженні 3-х ґрунтовних принципів:

а) становлення історії як самостійної, незалежної від філософії і літературознавства, академічної дисципліни;

б) звільнення дослідження історії від упереджених масштабів сучасності;

в) розробка методів історичного дослідження (насамперед, критики джерел) на основі прийомів літературної критики.

На початку ХХ-го століття все очевидніше хитаються підвалини, на яких будувалася історія, як наукова дисципліна. Під сумнівом опинилася сама здатність людського розуму пізнавати істину, а отже, й розкривати смисл буття. Історія, як наука, що вивчає минуле, як герменевтика минулого, а не просто як фактографія – зазнала девальвації. «Хто сказав, що історія говорить правду?» – питали скептики, висловлюючи розчарування післявоєнної Європи у тих світоглядних засадах, які колись сформували західноєвропейську цивілізацію. Недовіра до історії мала таке саме коріння, як і недовіра до «наук» загалом: історичну науку, яка буквально півстоліття тому претендувала на те, щоб виявляти й об'єктивно висвітлювати реальність минулого, звинуватили у тому, що вона –

лише засіб конструювання метафізичних підпор, на яких набирали ваги явища дослідження історії на засадах історизму і об'єктивізму та ще європейського логоцентризму.

Історики, які були прихильниками історичної школи Ранке, відстоювали таку точку зору: історія відрізняється від природи тим, що вона стосується світу значень, яких люди надають буттю, а також цінностей, як орієнтирів у предметній та соціальній діяльності людини. Історія вивчає конкретних людей і культури в часі. Але ці історики поділяли оптимізм професійної науки в тому, що методологічно контрольоване дослідження дає змогу здобути об'єктивне знання. Для них, як і для інших науковців, істина полягала у відповідності знання об'єктивній реальності; для професійних істориків це означало пізнати минуле таким, «яке воно було насправді».

Дотримуючись наукових стандартів і відповідного стилю мови, професійні історики все ж не могли писати свої праці з розумінням того, що історія – це наратив, який хоч і залучає історичні факти й спирається на історичні події, теж вимагає творчого підходу для того, щоб можна було сформувати послідовну оповідь. Отже, як зазначає Гайден Вайт, художній елемент був і залишається невід'ємною частиною всього історичного дискурсу. По-друге, «науково»-зорієнтований історичний дискурс ХІХ ст. зберіг щонайменше три основні риси, притаманні історіописанню від Фукидіда й до Едварда Гіббона:

1) кореспонденційну теорію істини, тобто переконання в тому, що історія описує людей, які справді існували, і події, які дійсно відбувалися;

2) віру в те, що вчинки відображають наміри людей і, щоб створити адекватну історичну оповідь, історик повинен зрозуміти ці наміри;

3) одновимірну, діахронну концепцію часу, згідно з якою одні події слідує за іншими.

Саме ці три висновки щодо реальності і часової послідовності визначили структуру історіописання від Геродота і Фукидіда й аж до Ранке та початку ХХ ст. Але вже наприкінці ХІХ ст. цей об'єктивістський підхід до історії був підданий гострій критиці. В есе «Про користь і шкоду історії для життя» (1873 р.) Фрідріх Ніцше протиставляє науковому погляду на історію власну концепцію, яка ґрунтується на інтуїтивному розумінні історії і на так званій «філософії життя». Головним завданням історії, на думку мис-

лителя, є служити життю: Історія, за твердженням Ф. Ніцше, потрібна нам для життя і діяльності, а не для зручного ухиляння від життя і діяльності. Лише тому, що історія служить життю, ми згодні їй служити.

Схожих поглядів дотримувався і Яків Бургардт, учень Ранке і, водночас, його ідейний опонент. На його думку, історія важлива, тому що вона зосереджується на проблемі виживання людського духу. На відміну від позитивістів, за твердженням Бургардта всі предмети сплітаються, створюючи тканину більшої чи меншої ясності й інтенсивності, більшої чи меншої свободи або гніту, більшої чи меншої рухливості. Істина, якої вчить нас історія – це меланхолійна істина. Вона не веде нас ані до надії, ані до дії. Вона навіть не передбачає, що людство буде існувати в майбутньому.

Парадокс полягав на тому, що в момент, коли парадигма професійної історіографії, започаткована німецькою критичною школою, набула характеру універсальної історичної науки, вона вже не відповідала соціально-політичним реаліям того часу. Концепції Леопольда фон Ранке спиралась на історичний контекст Пруссії до 1848 року, тобто до індустріального періоду. На той час, коли ці концепції набули офіційного статусу в країнах Заходу, соціально-політичні умови, що їх Ранке брав за основу, вже практично не існували. Європейські й північноамериканські історики усвідомили потребу історії, яка б враховувала соціально-економічні фактори. Така історія мала зосереджуватися не на подіях чи окремих особах, а на тих соціальних умовах, в яких вони перебувають. Отже, на початку ХХ ст. відбулася переорієнтація від подієвої історії до суспільно-зорієнтованих форм історичного дослідження.

Підвалини цього типу історіописання були вдосконалені групою молодих істориків, які гуртувалися навколо редакції відомого серед гуманітаріїв Заходу журналу «Аннали економічної історії». У ХХ столітті європейським історикам стало недостатнім досліджувати історію за правилами позитивістів, дотримуючись лише принципів історизму та об'єктивізму. Виникають нові теорії, які базуються на критиці “Концепції всесвітньої історії” Гегеля (О. Шпенглер, А. Тойнбі).

Це не дивно, оскільки рівень тодішніх наукових досягнень історичної науки, а відтак і поняття методології та методологічних принципів не могли задовольняти фахівця-історика, обізнаного з рівнем розвитку історичної науки, яка досить успішно розвивалася в багатьох країнах Західної Європи та Америки.

На такому тлі у 1929 р. на Заході виникає нова впливова школа істориків – школа «Анналів»²⁴. Вона була започаткована молодими випускниками Гарвардського університету, які об'єдналися навколо журналу «Анналі соціальної та економічної історії», що видавався Люсьєном Февром і Марком Блоком (вихованцями Гарвардського університету). З появою школи «Анналів» у середовищі істориків з'являється нове поняття «Нова історія», а «анналістів» ще називають «Новими істориками».

Поява у ХХ ст. нової течії історичного мислення була поштовхом до вироблення нових підходів до історичних досліджень. Сутність новаторства представників школи «Анналів» полягає у застосуванні міждисциплінарного підходу до вивчення історії.

Свого часу, аналізуючи успіхи істориків у напрямку пізнання і пояснення історичних подій і явищ, І. Кант писав: «Дослідники законів природи зрозуміли, що розум бачить тільки те, що сам конструює за власним планом, усвідомлюючи, що за принципами своїх розмірковувань він повинен іти вперед згідно із законами еволюційного розвитку і змушувати природу відповідати на його запитання, а не плестися за нею наче на повідку, оскільки в разі випадкового спостереження, відмінного, не зв'язаного з попередньо заготовленим планом явища, розум шукає відповідний закон і відчуває в ньому потребу. Розум повинен підходити до розуміння природи, з одного боку, зі своїми принципами, які між собою узгоджуються і можуть мати силу закону, і з другого боку, з експериментами, придуманими відповідно до цих принципів для того, щоб черпати з природи знання, але не як школяр, якому учитель показує все, що він захоче, а як суддя, який змушує підозрюваного відповідати на задані запитання»²⁵.

Послідовники школи «Анналів» не тільки залишили блискучі приклади застосування міждисциплінарних підходів у своїй історіографічній практиці, але і обґрунтували значення таких підходів, як фундаментального принципу наукового пізнання минулого.

Такий висновок випливає з усього комплексу історико-теоретичних уявлень фундаторів школи «Анналів» про історію, як

²⁴ Пітер Берк, Д. Шарп, Д. Скотт (одинадцять авторів) Нові перспективи історіописання. П. Берк. Нова історія: її минуле й майбутнє. – К. : «Ніка – Центр», 2004. - С. 15.

²⁵ Кант І. Критика чистого розума – М., изд-во Наука. 1994. – С. 16-17.

глобальну науку про людину в суспільстві, яка повинна пізнавати минуле в єдності з усіма окремими елементами, які складають картину минулого. До появи школи «Анналів» у середовищі науковців ще тривали дискусії, чи варто історію вважати наукою, чи ні. Згідно з тодішніми константами «справжньою» наукою історію можна було назвати лише в тому разі, коли б в ній була відображена велика кількість схожих між собою явищ, які повторювалися б з якоюсь певною періодичністю і між ними можна було б встановити якісь закони взаємозалежності. Якщо сказати іншими словами, то, встановивши закономірності змін явищ, зараховувати їх до наперед передбачуваних.

Реально ж об'єктами історичних досліджень є окремі явища і факти минулого, і вони не подібні один до одного. Тому супротивники були переконані, що історію потрібно вважати радше мистецтвом розповіді про минуле, ніж наукою. Насправді, лише в кінці XIX ст. можна було сформулювати ряд історичних законів, які були визначені тодішніми істориками:

1. Закони функціонування сфер суспільного життя в якісь конкретній історичній епосі, наприклад, закони феодальної економіки.

2. Закони перебігу історичних процесів як закони переходу від однієї історичної епохи до іншої, наприклад, закони змін формацій в теорії марксизму або змін цивілізацій при цивілізаційному підході.

3. Закони співвідносності між різними сферами суспільного життя у якомусь конкретному історичному періоді в межах окремо взятого соціуму. Наприклад, закони впливу ідеологічної пропаганди на суспільно-соціальну сутність життя соціуму в умовах тоталітаризму²⁶.

Після появи школи «Анналів» її прихильники змінили уявлення про те, що предметом дослідження істориків є лише «розповіді» про минулі відокремлені за суттю події. Від вивчення окремих подій «анналісти» перейшли до масових і повторюваних суспільних явищ. «Анналісти» встановили зв'язок між історичними явищами і процесами, які були розділені у просторі і часі.

Один з основоположників школи «Анналів» Марк Блок вважав, що знання окремих подій чи фрагментів історичного минулого, якщо їх вивчати окремо, ніколи нас не приведуть до повного розуміння фрагментів чи цілих подій. «Анналісти» вважали, що коли йдеться про вивчення глобальної історії, то слід застосовува-

²⁶ Уйбо А.С. Теория и историческое познание. – Таллин, 1988. – С. 100.

ти і глобальну методологію, а коли йдеться про конкретну країну чи конкретну подію, то методологічні принципи повинні застосовуватись локально і відповідати масштабам події чи країни, яка є об'єктом нашого дослідження.

«Анналісти» у процесі своїх досліджень не приділяли головної уваги «великим» людям і політичній історії, вони вперше звернули увагу на інші об'єкти досліджень – суспільство, культуру, побут тощо.

У процесі досліджень історії виникла необхідність залучати до аналізу окремих подій і інші суміжні з історичною наукою дисципліни. У дослідженні майже кожної історичної події виникала потреба використати не одну суміжну з історичною наукою дисципліну, а декілька. Так виникла потреба досліджувати історію шляхом синтезу різних дисциплін, які висвітлюють різні сторони життєдіяльності та політичної і соціальної поведінки людини і саму людину, як представника конкретного організованого соціуму.

Власне, послідовники школи «Анналів» вважали своїм найважливішим досягненням відстоювання міждисциплінарного підходу і синтезу наук супутніх з історичною наукою. Вони вважали, що синтез є одним із найважливіших аспектів досліджень історії і першорядною необхідністю в дослідженнях історії. «Анналісти» вважали, що без синтезу історії з супутніми дисциплінами робити дослідження немислимо²⁷. Приклад використання такого підходу було яскраво продемонстровано у статті Люсьєна Февра «Історія сучасної Росії. За синтез проти «картинної історії» опублікованій в Парижі у 1933 році. Стаття була опублікована як критика на тритомник групи емігрантських істориків Ш. Сеньобоса, П. Мілюкова та ін. з назвою «Історія Росії з древніх часів до 1918 року».

Л. Февр нещадно критикує тритомник. Спочатку в поле його критики потрапляє концепція праці, за якою автори звели разом сільське господарство Росії, промисловість, торгівлю, літературу і мистецтво²⁸. Л. Февр називає тритомник “комодною” історією, оскільки у тритомнику все розкладено наче в комоді: в одній шухляді – зовнішня політика; у другій – внутрішня; у третій – сільське господарство і т.д. У тритомнику, пише Л. Февр, рясніють

²⁷ Пітер Берк Д. Шарп, Д. Скотт (одинадцять авторів) Нові перспективи історіописання. П. Берк Нова історія: її минуле й майбутнє. – К. : Вид-во Ніка – Центр, 2004. - С. 15.

²⁸ Февр Л. Бои за історію. – М., 1991. – С. 64.

царі, міністри-хабарники тощо; тому викладена у тритомнику історія Росії радше є курсом політичної історії Росії з 1682 р. по 1932 р. ніж “Історією Росії”. Л. Февр висловив у своїй критичній статті свою думку про історію Росії. Він вважав, що історія Росії – це дещо могутніше і більше, ніж придуркуваті царі, хапуго-міністри та укази і накази²⁹. Стаття науковою громадськістю була сприйнята як програма нової історичної школи, а саме: настановою, як потрібно писати історію з використанням міждисциплінарних підходів до вивчення історії і писання наукових праць з історії.

Важливість теоретичних і практичних напрацювань «анналістів» у тому, що вони вперше поставили як предмет дослідження ментальність у ролі трансцендентної об’єктивності, набутої під впливом довготривалої дії подразників та яскраво виражених історичних обставин. Таким чином «анналісти» дотримувались наукового відкриття, суть якого в тому, що потрібно досліджувати не події, а проблеми, оскільки історичні події можуть розгортатися лише за певних обставин і є наслідком виникнення тої чи іншої проблеми. Вони вважали, що досліджувати події чи низку подій не можна без з’ясування умов, які передували події, та врахування обставин, які зумовлювали ту чи іншу подію. До аналізу історичних подій не можна приступати, ігноруючи час, умови виникнення події, мотивацію ініціаторів події і ще цілий комплекс інших тогочасних умов і проблем.

«Анналісти» запровадили цілий ряд нових важливих аспектів в історичні дослідження. Їхня новаторська теза про те, що історія повинна вивчатись у взаємозв’язку історичних подій з ментальністю учасників історичних подій, їх соціальним, економічним та морально-психологічним станом, є актуальною для істориків, які досліджують історичні події на пострадянському просторі.

З цього приводу Фернан Бродель писав: «У кожній науці про людину – свій предмет дослідження і свій набір пояснень. Кожна з цих наук пропонує ще цілу систему соціальних явищ, які є субстанцією, в яку входять усі інші, без винятку, науки про людину»³⁰.

Ментальність, за твердженням «Анналістів», завжди є універсальною єднальною ланкою між соціальною і духовною історією

²⁹ Там само. - С. 65.

³⁰ Бродель Ф. Что такое Франция? Пространство и история. – М.: 1994. - С. 11

народу чи етнічної групи. Риси ментальності завжди мали властивості стійкості і довготривалої стабільності. Це дало «Анналістам» можливість вважати, що історичні події і соціальні процеси досліджувати потрібно в комплексі з передумовами, які притаманні досліджуваній конкретній історичній події чи історичному періоду. Отже, на початку ХХ століття, після виникнення школи «Анналів», історики вважають, що традиційно застосовувані методи історизму й об'єктивізму є недостатніми й історична наука не може розвиватися без синтезу з іншими гуманітарними дисциплінами.

Як ми вже згадували, у 70-80-ті роки ХХ ст. європейська історична наука поповнюється дослідженнями соціальної психології, культурної та соціальної антропології. Досліджується людина в історії разом з її взаємозв'язками у малих і великих соціальних групах, тобто світогляд людини, культурні традиції соціуму, метальність, поведінка людей в історії, колективні уявлення, ідеали, стереотипи тощо (нагадаємо, що початок дослідження ментальності був закладений ще на початку виникнення школи «анналістів»). Все це стає об'єктами дослідження істориків-науковців. Таким чином, історична наука ХХ століття збагатилася результатами від застосування міждисциплінарного синтезу в дослідженнях.

Принципи раціоналізму, якими до появи школи «Анналів» користувалися історики, новоявлені «анналісти» характеризують так: «рабське дотримання букви історичного джерела, в якому лежить основа наукових підходів до вивчення історії і висвітлює його причетність до подієвої політичної історії»³¹.

У наукових працях до появи школи «Анналів» ми справді бачимо збір фактів на основі джерельного матеріалу, які покладені як початок історичного аналізу, за яким іде організація фактів у структурі історичного твору. Основою методологічних принципів до появи школи «Анналів» були методи, які ґрунтувалися на порівняльно-історичних засобах, аналітичних, хронологічних і ретроспективних, і опиралися на принципи історизму та об'єктивізму³².

Отже, ми встановили, що спроби вдосконалити новими методологічними підходами загальноновизнаний «історизм» і «об'єктивізм» у наукових працях історичного характеру почалися з момен-

³¹ Вышегородцева О.В. Счастливцев Р.А. Философия и методология истории. // Философия науки. – М. : «Канон +», 2007. – С. 327.

³² Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. М., 2000. – С. 82.

ту появи школи “Анналів”. Поява нових підходів і парадигм, сформульованих “анналістами” у збірці есеїв зредагованій французьким ученим Жаком Ле Гоффом під назвою “Нова історія”, була причиною зародження нової наукової течії, яка, як було сказано вище, має таку ж назву – “Нова історія”.

Для того, щоб зрозуміти, що таке Нова історія, визначимо деякі її особливості:

1. Нова історія, згідно з поясненнями “анналістів”, пов’язана з кожним видом людської діяльності і засадничо з політикою. Навіть війну німецький учений Карл фон Кляйзевиц трактує як “політику, тільки іншими засобами”. До такого ж висновку приходять і французький дослідник міжнаціональних відносин Раймон Арон, який у своїх викладках відштовхується від К. Кляйзевица³³.

2. До появи школи «Анналів» історики традиційно сприймали історію як опис «того, що відбулося», а “нові”, на відміну від традиційних істориків, як аналіз структур. Історичні події, на їхню думку, були лише наслідком функціонування структур.

3. «Традиційні» історики зосереджуються на біографіях «великих» людей, їхніх «великих» вчинках, перемогах тощо. Простим людям традиційні історики приділяли увагу лише дотично або ж про них взагалі не згадували у своїх дослідженнях. “Нові” історики зуміли довести, що історію неможливо дослідити без вивчення її “знизу”, з точки зору соціальних і культурних рухів, традицій, звичаїв, народної культури, побуту, мови тощо.

4. «Традиційні» історики вважають, що історичні дослідження повинні базуватися на писемних джерелах – документах. «Нові» історики вважають, що офіційні звіти відображають офіційну точку зору на те чи інше явище. «Нові» історики вважають, що на основі офіційних документів неможливо відтворити настрої повстанців або визначити причини повстань, бо офіційні документи завжди відображають погляд на події офіційної влади³⁴. Для дослідження соціально-політичних рухів, заворушень, повстань слід використовувати усну історію, статистику, фольклор і т. ін.

5. «Нові» історики рішуче заперечують твердження традиційних істориків про те, що опис історичної події чи факту може по-

³³ Арон Раймон Мир і війна між націями. – К. Вид-во «Юніверс» 2000. – С. 45-49.

³⁴ Советская Украина в годы Великой отечественной Войны 1941-1945 //Документы и материалы в трех томах. – К. : Наукова думка. 1985.

чати, наприклад, росіянин, а закінчити українець. «Нові» історики категорично це заперечують, оскільки над кожною людиною тяжіють традиції його народу, світогляд, шкала цінностей, тощо. І кожну подію дослідники різних національностей бачать, розцінюють і трактують по-іншому.

6. За твердженням «нових» істориків (чи назвімо їх «анналістами»), історію можна вивчати лише в синтезі з цілим рядом суміжних гуманітарних наук, інакше ми ніколи не зрозуміємо суті історичних процесів і подій³⁵.

Існуючий на той час варіант розвитку історичної науки в СРСР істориками Заходу в розрахунок не брався, оскільки тоталітарні способи правління в СРСР не давали можливості досліджувати історію в її природному еволюційному розвитку. Методологічні підходи “нових істориків” до досліджень історичних подій у ХХ ст. зробили великий вплив на розвиток історичних досліджень, особливо в пострадянських республіках. Україна щодо цього є яскравим прикладом, оскільки ставлення до України й українців з боку більшовицького режиму було особливим. Україна за увесь період історії взаємостосунків «Україна – Росія» розглядалася керівництвом Росії як сировинний і демографічний донор Росії.

Лише після проголошення незалежності України українські історики, не маючи власних епістемологічних напрацювань, почали використовувати методи досліджень «анналістів», залучаючи суміжні дисципліни, які мають відношення до історії.

Незважаючи на цілком очевидні успіхи в розвитку історичної науки в Україні, мусимо зазначити, що вплив на сучасний розвиток історичної науки сформованих у період панування тоталітарної влади стереотипів проявляється у всіх сферах суспільного життя України, в тому числі і в історичній науці. Підручники з історії України та навчальні посібники пишуться згідно з методологічними принципами сформованими на засадах “історизму” та “об’єктивізму” прикрашеними раціоналізмом епохи Просвітництва, але з цілковитим ігноруванням історії ідей, понять, історії менталітету, мікроісторії тощо. Такий підхід до якості підручників, які пишуться для студентів ВНЗ, явно застарів. Сучасна методологія історії України і методологічні принципи її розуміння повинні фо-

³⁵ Вышегородцева О.В. Счастливцев Р.А. Философия и методология истории. // Философия науки. – М. : «Канон +» 2007. – С. 366.

рмуватися в результаті синтезу ряду гуманітарних наук, які мають відношення до історії подій.

З'ясовуючи нововиниклі питання історичного характеру, яких стає все більше в міру залучення суміжних дисциплін, ми бачимо, що у зв'язку з цим виникає проблема джерел, оскільки, згідно із запропонованими «анналістами» новими парадигмами, необхідно розширювати традиційні методи досліджень. Наприклад, досліджуючи якісь історичні події, «нові» історики не обмежуються розглядом діяльності репрезентативної групи суспільства або інформації поданої однією із зацікавлених сторін. «Нові історики» досліджують історію події на рівні «низів» суспільства, цілих соціальних груп, статистичних даних тощо. Писемні пам'ятки, які до появи «нових істориків» традиційно вважалися самодостатніми історичними джерелами, після появи «нових істориків» перейшли в категорію проблем, до яких потрібно ставитися з певною засторогою. Ніколи не треба забувати, що офіційні документи відображають точку зору офіційної влади³⁶. Наприклад, на основі інформації оприлюдненої Росією і опублікованих в російських ЗМІ офіційних документів досліджувати події Чечено-російської війни абсолютно неможливо. Згідно з поясненнями російського офіціозу, Росія лише виконувала благородну місію із знешкодження терористів, які прагнули відвоювати право безперешкодно займатися наркобізнесом та викраданням мирних людей з метою отримання викупу. А історик, досліджуючи будь-які історичні події, завжди прагне реконструювати характер подій, спосіб сприймання суспільно-політичних явищ антагоністичними сторонами, які протистоять у кровопролитному конфлікті, перевіряє як конфлікт сприймається широким загалом населення Чечні, переконується, чи однакове сприйняття конфлікту широкими верствами населення Росії. На практиці серед істориків давно існує прийняте правило: документальні дані перевіряти на достовірність і не тільки щодо явних і зрозумілих історичних фактів, але і неявних прихованих значень цих фактів та речей, про які в документах навмисно замовчано. Тут ми підходимо ще до однієї проблеми, на яку доскіпливий історик повинен зважати. Треба завжди мати на увазі те, що знання історії є засобом формування колективної пам'яті, а

³⁶ Берк Пітер. Нова історія: її минуле і майбутнє. // Нові перспективи історіописання. (одинадцять авторів) – К. : Вид-во Ніка – Центр. 2004. - С. 15.

засоби донесення історичної інформації до широкого загалу завжди були в руках соціальних груп, які мали владу, а влада завжди є зацікавлена в тому, щоб одна історична інформація здобула широкий розголос, а інша була замовчана. Наприклад, коли у 1982 році по Центральному каналу телебачення у прямій трансляції було показано похорони Леоніда Брежнєва, то всі телеглядачі добре бачили і чули, що при спуску труни в яму пристаркуваті члени політбюро не зуміли втримати важку труну і випустили її з рук. Труна впала в яму з гучним звуком. Під час повторного телепоказу процедури похорону, моменту невдалого опускання труни вже не було.

Проблема джерел не є відірваною від інших проблем, які постають перед істориком при спробах дослідження історичних подій. Історик, досліджуючи історичні події, невідворотно зустрічається з проблемою дефініції (коротке визначення поняття). Продовжуючи досліджувати події Російсько-чеченської війни, історик має дати назву цій війні і визначити мету ворожих сторін. За інформацією, яку поширює російська офіційна пропаганда, в Чечні був спалах не національно-визвольної війни, а бунт купки кримінальних елементів проти законної влади. А метою, яку чеченці намагалися досягти, за версією російської офіційної влади і яка поширювалася засобами ідеологічної пропаганди, була вільна торгівля наркотиками, брати росіян в заручники, а потім їх продавати тощо. Тобто перед дослідником історичних подій виникає проблема дефініції, і вирішити її не завжди просто, оскільки українське суспільство не відзначається єдністю розуміння понять.

Історикам, які дотримуються засад методологічних принципів, започаткованих «анналістами», у своїх дослідженнях часто доводиться виходити на нові терени. У зв'язку з цим іноді виникає проблема визначення змісту понять. Наприклад, ми говоримо «народна архітектура – це досягнення простих людей», а хто такі «прості люди? Чому вони «прості»? Вони бідні чи багаті? Хто їх може репрезентувати? Очевидно, що в таких випадках слід залучати суміжні науки. У нашому випадку для отримання більш зрозумілої картини доречно залучити такі суміжні дисципліни, як мікроісторія і історія «знизу». Правда, при цьому в історика може виникнути ще ряд питань в залежності від контексту. Наприклад, чи має історія вивчати погляди і дії тих, хто належить до «простих» людей, тих людей, які позбавлені доступу до важелів влади? Чи варто історикам на мікроісторичному рівні досліджувати прояви діяльності,

життя «простих» людей. Чи мають відношення «прости» люди до політики і на якому рівні?

Розширення кількості питань, які ставить перед собою історик, призводить до переосмислення тлумачень тої чи іншої історичної події. Найчастіше це буває, коли соціальну, культурну, традиціоналістичну подію не можна пояснити, так само як подію політичну. У прагненні зрозуміти сутність історичного факту в історика виникає безліч запитань, наприклад: хто ж є репрезентантом історії? Індивід? Група? Хто є у конфронтації з соціальними, культурними чи політичними структурами?

Якщо ми візьмемося за дослідження історії повсякденності, то без залучення соціології, психології, звичаєвого права просто неможливо обійтись.

На початку ХХ ст. у США серед істориків набули популярності пояснення історичних подій з чітко вираженим ухилом психоаналітичного характеру. У Європі італійський історик Джованні Леві узагальнює види пояснень історичних подій і визначає, на його думку, найбільш прийнятні, які роблять акценти на свободі вибору пересічними людьми, їхній здатності жити в умовах недосконалого суспільно-політичного ладу тощо.

Якщо порівняти описану вище систему пояснень, використовувану на Заході (у США і Європі) з системою пояснень використовуваною українськими істориками, то мусимо визнати, що українська система пояснень є далекою від досконалості. Українські історики в основу пояснень історичних подій, які відбулися у ХХ ст., рідко коли покладають загальноновизнані, загальнолюдські критерії. Причину такого стану можна пояснити хіба що спадщиною України, отриманою від радянського тоталітаризму. Сутність «спадщини» криється у засвоєнні безлічі стереотипів, які прищеплювалися у колективну свідомість цілком цілеспрямовано, іноді брутално насильницькими або вміло завуальованими чи навіть штучно інспірованими методами, що призвело до деформації колективного менталітету.

Залучення до історичної науки великої кількості суміжних з історичною наукою дисциплін, безумовно, збагачує наші знання і вдосконалює методологію, хоча варто зазначити і негативні моменти. Передусім зазначимо, що у зв'язку з особливостями суміжних з історичною наукою дисциплін відчувається процес здрибнення і сепарації історичної науки як цілісної структури. Наприклад, еко-

номічні історики мусять користуватися термінологією економістів, інтелектуальні історики – мовою філософів і т.д.³⁷

Це не дивно, оскільки рівень сучасного наукового дослідження поняття методології і методологічних принципів не може задовольняти фахівця-історика, більш-менш обізнаного з рівнем розвитку історичної науки в країнах Західної Європи та Америки.

Український варіант нині використовуваних у підручниках методологічних принципів, сформованих на засадах “історизму” та “об’єктивізму”, прикрашених раціоналізмом епохи Просвітництва, явно застарів. Сучасна методологія історії України і методологічні принципи її розуміння повинні формуватись за рахунок синтезу ряду гуманітарних наук, які мають відношення до історії подій. Порівнюючи сучасний рівень розвитку історичної науки в Україні з рівнем розвитку у країнах, які ми традиційно називаємо «високорозвиненими», бачимо, що, за логікою розвитку історичної науки, українська історична наука (відповідно і методологія) іде шляхом, який вже пройшли “високорозвинені” країни, що мають одну особливість – вони відрізняються від України тим, що не зазнали впливу більшовицького тоталітаризму. Останній, передусім, деформував розвиток української історичної науки.

У нових суспільно-політичних умовах (після проголошення незалежності) відроджена українська історична наука приречена пройти етапи еволюційного розвитку, етапи росту і вдосконалення. Першими кроками на шляху до прогресу є поява історичних досліджень, пов’язаних із суміжними гуманітарними науками: соціологією, філософією, психологією тощо.

Вести мову про достатню кількість і відповідний рівень наукових праць вітчизняних істориків, які базувалися б на нововідкритому історіографічному матеріалі у синтезі з іншими гуманітарними дисциплінами чи специфічними відгалужками царини історії, такими, як мікроісторія, візуальна історія, усна історія, історія повсякденного життя, історія ментальності, психоісторія, історія ідей тощо, напевно, пора вже назріла.

Наступна історична школа, яка суттєво вплинула на розвиток усної історії, це була так звана школа Дюркгейма.

Народився Е. Дюркгейм 15 квітня 1858 році у місті Епінале на північному сході Франції, у небагатій родині равина. У дитинстві майбутнього автора соціологічної теорії релігії готували до релі-

³⁷ Там само.

гійного поприща його предків, навчаючи давньоєврейської мови, Тори й Талмуду. Проте він досить рано відмовився продовжити родинну традицію.

Біографи Дюркгейма відмічають, що значний вплив на це рішення зробила його шкільна вчителька-католичка. В шкільні роки він відчував схильність до католицизму. Можна вважати, що на вияв такої схильності давалися ознаки і більш загальні причини: розклад замкнутої (зсередини й зовні) єврейської общини й розвиток асиміляційних процесів; це, у свою чергу, було пов'язано з послабленням релігійної нестерпності й процесами секуляризації у французькому суспільстві в цілому.

Але й католиком Дюркгейм не став, також як і атеїстом. З юних років й до кінця життя він залишався агностиком. Постійно підкреслюючи важливу соціальну й моральну роль релігії, він зробив предметом своєї віри науку взагалі й соціальну науку – у тому числі.

В 1879 році Дюркгейм з третьої спроби вступив до Вищої Нормальної школи в Парижі, де одночасно з ним навчались відомий філософ Анрі Бергсон й видатний діяч соціалістичного руху Жан Жорес, з яким Дюркгейм підтримував дружні стосунки. Серед професорів Нормальної школи найбільший вплив на формування поглядів майбутнього соціолога зробили видатні вчені: історик Фюстель де Куланж і філософ Еміль Бутру. Серед студентів Дюркгейм користувався великою повагою й виділявся серйозністю, ранньою зрілістю думки та любов'ю до теоретичних суперечок, через що товариші прозвали його «метафізиком».

Закінчивши в 1882 р. Нормальну школу, Дюркгейм декілька років викладав філософію в провінційних ліцеях. У 1885-1886 рр. він побував у науковому відрядженні в Німеччині, де познайомився із станом дослідів й викладання філософії й соціальних наук. Особливо велике враження на нього справило знайомство з видатним психологом і філософом В. Вундтом, засновником першої у світі лабораторії експериментальної психології.

У 1887 р. Дюркгейм був призначений викладачем «соціальної науки і педагогіки» на філологічному факультеті Бордоського університету. Там же в 1896 р. він очолив кафедру «соціальної науки» – за сутністю, першу кафедру соціології у Франції.

З 1898 по 1913 рік Дюркгейм керував видавництвом журналу «Соціологічний щорічник» (світ побачили 12 випусків журналу). Працівники журналу, прихильники дюркгеймівських ідей, створи-

ли наукову школу, що отримала назву «Французька соціологічна школа». Діяльність цього наукового колективу посідала ведуче місце у французькій соціології до кінця 30-х років.

З 1902 року Дюркгейм викладав у Сорбонні, де очолював кафедру «науки про виховання», що згодом була перейменована в кафедру «науки виховання й соціології». Викладацька діяльність була дуже інтенсивною, й багато з його наукових робіт народилися з лекційних курсів. Дюркгейм був блискучим оратором, і його лекції користувались великим успіхом. Професійна діяльність займала головне місце в житті Дюркгейма, але, не дивлячись на це, він активно й безпосередньо брав участь в різного роду суспільних організаціях й рухах. Він був людиною демократичних та ліберальних переконань, прибічником соціальних реформ, що були основані на наукових рекомендаціях.

Багато його послідовників брали участь в соціалістичному русі, і сам він симпатизував реформованому соціалізму жоресівського руху. Разом з тим, Дюркгейм був противником революційного соціалізму, вважаючи, що щирі та глибокі соціальні зміни відбуваються в результаті довгої соціальної та моральної еволюції. З цих позицій він намагався примирити протиборствуючі класові сили, розглядаючи соціологію як наукову альтернативу лівому та правому радикалізму. Інтеграційність послідовників Школи Дюркгейма проявлялася в тому, що Дюркгейм постійно намагався з'єднати у своєму власному житті засади професійної та громадянської етики, які стали одними із головніших та найулюбленіших предметів його наукових дослідів та викладання. Практична позначка його професійної та суспільної діяльності складалася з того, щоб вивести французьке суспільство із тяжкого стану кризи, у якому воно перебувало в останній чверті XIX ст. після падіння прогнилого режиму Другої Імперії, поразки у війні з Прусією та кривавого придушення Паризької Комуні.

У зв'язку з цим він активно виступав проти прибічників відродження монархії та приверженців «сильної влади», проти реакційних клерикалів та націоналістів, відстоюючи необхідність національної згоди на республіканських, світських та раціоналістичних принципах, на основі яких у Франції сформувалась Третя республіка.

Перша світова війна завдала тяжкого удару по Французькій соціологічній школі, поставивши під питання загальний оптимістичний настрій соціології Дюркгейма. Деякі авторитетні науковці

школи загинули на фронтах війни. Загинув і син засновника школи – Андре, блискучий молодий лінгвіст і соціолог, у якому батько бачив послідовника своєї справи. Смерть сина прискорила кончину батька. Еміль Дюркгейм помер 15 листопада 1917 р. у Фонтенбло під Парижем у віці 59 років, не встигнувши завершити багато із початого.

Філософське обґрунтування принципів покладених в основу соціології Дюркгейма часто позначають словом «соціологізм». Цей термін, безперечно, огрублює та спрощує уявлення про дюркгеймівську теорію. Тим не менше, він може служити корисним орієнтиром, що вказує на деякі важливі особливості соціологічних світобачень французького вченого.

Для розуміння дюркгеймівського «соціологізму» необхідно виділити та розпізнати в ньому два аспекти: онтологічний і методологічний.

«Онтологічний бік соціологізму», тобто концепція соціальної реальності, виражена в наступних базових положеннях.

1. Соціальна реальність включена в універсальний природний порядок; вона настільки ж стійка, обґрунтована та «реальна» як і інші види реальності, а тому, подібно останнім, вона підпорядкована дії означених законів.

2. Суспільство – це реальність особливого роду, що не зводиться до інших її видів.

Мова йде, перш за все, про значення автономії соціальної реальності по відношенню до індивідуальної, тобто біопсихічної реальності, втіленої в індивідах. «...Суспільство – не проста сума індивідів, але система, утворена їх асоціацією та представляє собою реальність, яка наділена своїми особливими властивостями. Звичайно, колективне життя припускає існування індивідуальної свідомості, але цієї необхідної умови недостатньо. Потрібно ще, щоб загальна свідомість була асоційована, скомбінована, причому скомбінована певним чином», – пише Дюркгейм. Ідея дихотомії індивіда і суспільства червоною ниткою проходить через усю наукову творчість французького соціолога. У різних його дослідженнях ця дихотомія виступає у формі понятійних пар, які так чи інакше втілюють протилежність цих двох реальностей. «Індивідуальні факти – соціальні факти», «індивідуальні представлення – колективні представлення», «індивідуальна свідомість – колективна свідомість» – це деякі з основних дихотомій соціології Дюркгейма.

Зазначені дихотомії, у свою чергу, безпосередньо пов'язані з загальною концепцією людини в Дюркгейма. Як уже відзначалося, у всякій загальній теорії суспільства присутня загальна теорія людини, усяка загальна соціологія чи так, чи інакше базується на якійсь філософській антропології. Соціологія Дюркгейма не була в цьому сенсі виключенням. Для людини існує двоїста реальність, у якій співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна й індивідуальна.

3. Онтологічний бік «соціології» зводиться до визнання обгрунтованості й автономії соціальної реальності. Затверджується пріоритет соціальної реальності над індивідуальною і її виняткове значення в детермінації людської свідомості і поведіки. Індивідуальна ж реальність визнається вторинною.

У зазначених вище дихотомічних парах ті сторони, що втілюють іншу реальність, безроздільно панують: «колективні представлення» – над індивідуальними, «колективна свідомість» – над індивідуальною, «сакральне» – над «світським» тощо. Соціальні факти, за Дюркгеймом, володіють двома характерними ознаками: зовнішнім існуванням щодо індивідів і примусовою силою стосовно них.

Суспільство в його інтерпретації виступає як незалежна від індивідів, поза- і надіндивідуальна, реальність. Воно – «реальний» об'єкт усіх релігійних і цивільних культів. Воно являє собою більш багату і більш «реальну» реальність, ніж індивід, воно домінує над ним і створює його, будучи джерелом усіх вищих цінностей.

Таким чином, характерна онтологічна риса «соціологізму» – це «соціальний реалізм». Дюркгейм визнає, що генетично суспільство виникає в результаті взаємодії індивідів; але, раз виникнувши, воно починає жити за своїми власними законами.

Методологічний аспект «соціологізму» тісно пов'язаний з його онтологічним аспектом і симетричний йому.

Досліджуючи усну історію, магістрантам необхідно познайомитись із ще однією системою, яку доцільно застосовувати у своїх майбутніх дослідженнях усної історії. Це так звана Система опитування Спілберга.

Справа в тому, що інтерес до вивчення усної історії з кожним роком розширюється і обсяг запитань до дослідників історії України збільшується, тому історикам доводиться розширювати методи дослідження усної історії. Набирають популярності системи, які

були свого часу апробовані в країнах Заходу і побудовані на технологіях усної історії – опитуванні.

Ми вже знайомі із тематичними опитувальниками, що широко застосовуються дослідниками усної історії, а в даній лекції ми познайомимося із системою опитування яка названа Опитувальною системою Спілберга.

Опитувальники Спілберга призначені для оцінки реактивної та особистісної тривожності. Особистісна тривожність розглядається авторами опитувальників як відносно стійка індивідуальна якість особистості, яка характеризує ступінь її занепокоєння, турботи, емоційної напруги внаслідок дії стресових факторів.

Реактивна тривожність – це стан опитуваного, який характеризується ступенем його занепокоєння, турботи, емоційної напруги, яка розвивається за конкретною стресовою ситуацією. Якщо особистісна тривожність є стійкою індивідуальною характеристикою, то стан реактивної тривожності може бути достатньо динамічним і за часом, і за ступенем вираженості.

Опитувальник Ч. Спілберга складається з 40 питань-суджень, з яких від 1-ого по 20-е призначені для оцінки реактивної тривожності (шкала "Як ви себе почуваете в даний момент?"), а з 21-ого по 40-е – для визначення особистісної тривожності (шкала "Як Ви себе почуваете звичайно?"). На кожне запитання можливі 4 відповіді за ступенем інтенсивності (зовсім ні, мабуть так, вірно, цілком вірно) – для шкали реактивної тривожності, та 4 відповіді за частотою (майже ніколи, іноді, часто, майже завжди) – для шкали особистісної тривожності.

Опитувальник Спілберга використовується для визначення характеру реакції тої чи іншої особистості на стресові ситуації, а також при складанні тестів, які використовуються для оцінювання психологічної витривалості, коли людина перевіряється на придатність для виконання небезпечних робочих завдань.

Дослідники усної історії, зазвичай, використовуючи опитувальник, включають питання, які показують як колективне так і індивідуальне ставлення інтерв'юєрів до тих чи інших подій.

	Ні, не зовсім так	Мабуть так	Вірно	Цілком вірно
	1	2	3	4

1. Я спокійний.
2. Мені нічого не загрожує.
3. Я напружений.
4. Я відчуваю співчуття.
5. Я відчуваю себе вільно.
6. Я прикро вражений.
7. Мене хвилюють можливі негаразди.
8. Я відчуваю себе відпочившим.
9. Я насторожений.
10. Я відчуваю внутрішнє задоволення.
11. Я впевнений у собі.
12. Я нервую.
13. Я не знаходжу собі місця.
14. Я напружений (накручений в собі).
15. Я не відчуваю напруги і скованості.
16. Я задоволений.
17. Я заклопотаний.
18. Я занадто збуджений і мені ніяково.
19. Мені радісно.
20. Мені приємно.

Шкала самооцінки особистісної тривожності Спілберга-Ханіна
 Інструкція. Прочитайте уважно кожне з приведених питань і
 закресліть ту цифру справа в залежності від того, як Ви себе
 почуваєте звичайно. Над запитаннями довго не задумуйтесь,
 оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

	Майже ніколи	Інколи	Часто	Майже завжди
	1	2	3	4

21. Я відчуваю задоволення.
22. Я швидко втомлююсь.
23. Я легко можу заплакати.
24. Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші.
25. Буває, що я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення.
26. Я почуваю себе бадьорим.
27. Я спокійний, холоднокровний і зібраний.
28. Очікувані труднощі дуже непокоять мене.
29. Я занадто переживаю через дрібниці.
30. Я буваю повністю щасливий.
31. Я приймаю все занадто близько до серця.
32. Мені не дістає впевненості у собі.
33. Я почуваю себе в безпеці.
34. Я стараюсь обходити критичні ситуації і труднощі.
35. У мене буває хандра.
36. Я задоволений.
37. Всякі дрібниці відволікають та хвилюють мене.
38. Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути.
39. Я врівноважена людина.
40. Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи та турботи³⁸

³⁸ Код доступу: [https://www.google.com.ua/search?source=Система опитування Спілберга](https://www.google.com.ua/search?source=Система%20опитування%20Спілберга).

ЛЕКЦІЯ 5.

Зв'язок «Усної історії» з історичною пам'яттю як основа формування національної свідомості.

Коллективна пам'ять та її особливості. Поняття про національну пам'ять і дидактичне значення національної пам'яті. Історичної пам'яті та її модифікації. Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Концептуальні засади державної політики пам'яті в Україні. Політика пам'яті в Україні «до проголошення державної незалежності» і в період «після проголошення державного суверенітету України».

На попередніх лекціях ми засвоїли істину, що поняття «усна історія» і поняття «історична пам'ять» тісно між собою поєднані. Крім того, в процесі польових досліджень і фіксації усної історії посередництвом запису інтерв'ю виникає можливість виявити існуючі (але невідомі) письмові документи, фотографії сімейного архіву, які іншим шляхом досліднику одержати було б неможливо. Безумовно, це є цінний матеріал для дослідника усної історії. Аналізуючи зв'язок усної історії з багатьма аспектами поняття «історична пам'ять», ми впевнюємось в тому, що поняття усна історія та історична пам'ять тісно пов'язані. Історична пам'ять – це передача цінної інформації від старшого покоління до молодшого, встановлення комунікації між поколіннями, соціальної спадкоємності. Поряд з цим треба пам'ятати, що усна історична пам'ять це зафіксована інформація історичного змісту, почерпнута з досвіду особи, яка веде розповідь, а інтерпретація роповідачем предмету розмови є об'єктом дослідження. Таке трактування ми розширимо оскільки, людський розум не має властивості зафіксувати реальність безпосередньо, адже ми сприймаємо світ крізь призму звичаїв, традицій, стереотипів, особливостей національної ментальності. Ці обставини і є причиною доскіпливого зацікавлення усною історією багатьох дослідників, як одним з інструментів для досліджень історичних процесів.

Останнім часом питання історичної пам'яті стало предметом численних досліджень не лише істориків, але і політологів, соціологів, філософів та багатьох інших представників гуманітарної науки. І це не дивно, адже Україна, як і більшість країн пострадянського простору, переживає складний процес пошуку ознак націона-

льної ідентичності, формування національної свідомості українського народу. А основним чинником формування національної свідомості та національної ідентичності є саме історична пам'ять. Саме завдяки спільному минулому, перемогам і поразкам попередників, спільним героям, місцям пам'яті тощо сучасні покоління відтворюють власний історичний досвід, і таким чином нація усвідомлює свою сутність, духовність. Саме усна історія, яка завжди ототожнюється з історичною пам'яттю впливає на сучасний пошук ідентичності, вона, так би мовити, з минулого керує сучасним і майбутнім, впливає на перебіг подій саме сьогодні, і тому актуальність дослідження цього феномену не викликає сумніву.

Тим більше, це важливо, адже саме історична пам'ять сьогодні використовується, як інструмент для численних маніпуляцій з боку політичних сил, адже завдяки їй можна впливати на перебіг подій і прогнозувати національні настрої з різних питань, а відтак, і маніпулювати свідомістю громадян у своїх власних цілях.

Як зазначає історик О. Трегуб, «саме історична пам'ять є тим генетичним кодом нації, розшифрування якого може вказати на притаманні нації схильності, її слабкі та сильні сторони, визначити доречні та потрібні шляхи розвитку. Національний менталітет, забобони та упередження, ксенофобія та расизм є до певної міри результатами маніпулювання історичною колективною пам'яттю».

Яскравим прикладом маніпулювання історичною пам'яттю можуть бути два подібних приклади. Наводимо перший приклад: всім колишнім учням, які закінчували школу в часи «радянської дійсності» відома легенда про трьох братів-близнюків – українець, росіянин і білорус. А один з них більший, і здоровіший – це росіянин, а два інші трохи молодші, але визнають авторитет сильнішого.

Наводимо другий приклад: у 30-х роках минулого століття школярам підпольської України популяризувалася легенда про «тжи браце» тобто про трьох братів. Один найсильніший на ім'я Лех, другий – Чех, і третій слабосильний з оселедцем на маківці голови і звати його Русін. Якщо перекласти з польської, то ми маємо два приклади пропаганди держав-загарбників, які всіма силами намагалися засобами пропаганди закріпити панівне становище у підкореній Україні.

Підкореному народу ворог завжди з метою закріплення свого панування нав'язує кілька моделей історичної пам'яті, кілька канонів інтерпретації історичного минулого, що жодною мірою не сприяє формуванню національної свідомості, а навпаки, стає при-

чиною конфронтації і протистояння у нашому суспільстві, а це в свою чергу позначається на розвитку держави, яка стає розколотою, так би мовити, «зсередини», а відтак, і слабкою перед впливом певного зовнішнього чинника. У подібній ситуації нині перебуває Україна. Здійснивши таке визначення, доцільно перейти до практичних питань, які цілком очевидні сьогодні в Україні. Тобто ми розглянемо стимули, які впливають на формування історичної пам'яті, вивчимо теоретичні проблеми і з'ясуємо, що ж таке історична пам'ять.

Перш за все, потрібно визначитись із термінами, адже на слуху зараз багато понять і визначень, зокрема, вживають терміни «національна пам'ять», «історична пам'ять», «національна історична пам'ять», «колективна історична пам'ять», «народна пам'ять» тощо. Всі ці терміни суть визначення одного поняття, вони переплетені, взаємопов'язані, однак є і деякі відмінності.

Сьогодні в академічному середовищі теоретичний горизонт питань, пов'язаних з історичною пам'яттю, суттєво розширився, вводяться нові категорії, методологія, а завдяки роботі ЗМІ останнім часом це питання надзвичайно актуалізувалось у масовій свідомості. Тому варто бодай поверхово, враховуючи той факт, що це питання надзвичайно широке, окреслити зміст поняття «історична пам'ять».

Зазначена проблема перебувала у колі зору багатьох дослідників. Це широка тема, яка є предметом дослідження психологів, філософів, істориків, антропологів, етнографів, соціологів та багатьох інших представників не лише гуманітарних наук, але і репрезентантів інших наук, що досліджують окремі, дотичні до їхніх наукових інтересів аспекти цього складного поняття. Можна виділити кілька сегментів наукового знання про memorial studies (дослідження пам'яті), що складались з кінця XIX — середини XX ст., зазначивши і найвідоміших їх представників: історичний (Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф. Фюре, П. Нора та ін.) соціологічний (М. Хальбвакс), психологічний (У. Вордсворт, З. Фрейд та ін.), культурологічний (М. Фуко, Ф. Йейтс), герменевтичний (Г.-Х. Гадамер). З memorial studies корелюються і вживаються такі концепти, як соціальна, культурна, історична пам'ять, «контр-пам'ять», «місця пам'яті», «історичний досвід», «комунікативна традиція» та ін.

Тож, щоб не ускладнювати розкриття цього аспекту, звернімося до найбільш відомих дослідників, роботи яких використовують сучасні автори.

Початки концепції пам'яті заклали соціологи, зокрема М. Хальбвакс вводить поняття «колективна пам'ять», що трактується як соціальний феномен, необхідний для функціонування й виживання суспільства, те спільне, що конститує суспільство та є запорукою його ідентичності.

Я. Ассман зазначає, що поняття «минуле» виникає тоді, коли усвідомлюється межа між «вчора» і «сьогодні», а смерть є «первісним досвідом» для сприйняття цієї відмінності. На цьому підґрунті формується споріднена культурній пам'яті історична пам'ять. Якщо перша заснована на культурно-мовних символах, то друга – переважно на етнополітичних. В останньому випадку йдеться про переживання (індивідуальне чи спільне) подій минулого, генерування певних схем, міфів, знань про них, меморіалізацію і вшанування тощо.

Колективна пам'ять – це знання та інформація, які поширюються між двома або більше членами соціальної групи. У 1930-ті рр. французький соціолог Моріс Альбвакс визначив соціальну природу індивідуальної пам'яті, у праці «Колективна пам'ять», яка була опублікована в 1950 році, уже помертвено. Науковець пропонує новий соціальний конструкт – колективна пам'ять – який може спільно використовуватися та передаватися і побудований за допомогою великих та малих соціальних груп. Прикладами таких груп можуть бути уряд або масова культура. Можна провести паралель між колективною пам'яттю та пам'яттю людини, яка краще пригадує образи, ніж слова, але також демонструє основні відмінності та особливості, подібно як у техніці перехресного удару.

Усна історія тісно пов'язана з пам'яттю про видатних осіб, а в українському варіанті про видатних осіб, про яких пам'ятати влада забороняла.

На сучасну пору завданням усної історії є переважно розширення джерельної бази задля внесення певних коректив у дослідження здійснені на базі письмових джерел. Таким чином, ми отримуємо інформацію про факти та явища задля отримання інформації про спосіб сприймання широкими верствами українського народу історичних подій та явищ, а також для написання біографій видатних осіб. Акценти ставимо на тих видатних особах, які домінуюча в Україні влада або замовчувала, або сутність їхніх особистостей

була сфальсифікована до вигляду навпаки. Для цього дослідникам стала в пригоді і така супутня з історичною наукою дисципліна як «історія знизу».

У 1960–1970-х рр. усна історія стала принципово іншою дисципліною, такою, що була скерована на зміну перспективи: досліджувати історію «знизу», вписати в неї дискриміновані та маргінальні групи, антропологізувати історію, «повернути» її тим, хто її творив.

У 1980-х рр. дискусії переміщуються переважно в теоретико-методологічну площину, поширюються дискусії щодо інтерактивної природи інтерв'ю, ролі дослідника та оповідача, щодо проблем історичної пам'яті, природи усних спогадів. І, зрештою, у 1990-х усна історія дедалі більше відходить від завдань реконструювання фактів і дедалі більше має справу зі «способами конструювання ідентичностей і форм репрезентації, дискурсивних стратегій, перформативності та інтертекстуальності», що означає нове розуміння усних історій, перш за все, як наративів, як втілення мови. Далі ми докладніше розглянемо заявлені основні проблеми, посилаючись на широке коло літератури, зокрема, на зміни у визначенні поняття.

Цікавими є звернення до таких проблем як особливості застосування біографічного методу, дискусії щодо усної та письмової природи джерел, проблема владних стосунків між учасниками інтерв'ювання, особливості усноісторичних досліджень у посттоталітарних країнах, акцент на участі дослідника у створенні джерела.

Зазначимо, що «сьогодні усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців», солідаризуючись із тими вченими, які вважають, що усна історія покликана не встановлювати нові історичні факти («історичну правду»), а, насамперед, з'ясувати, якого значення надають тим чи іншим подіям минулого окремі особистості. Проте виокремлення «макроісторичних досліджень (зосереджених на історичному факті)» та «антропологічно спрямованих історико-етнологічних студій» (скерованих на пізнання історичних смислів) видається невиправданим. Навряд чи хтось стверджуватиме, що, наприклад, таке класичне макроісторичне дослідження, як тритомна монографія Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм (XV—XVIII ст.)», зосереджене лише чи насамперед на встановленні історичних фактів. З іншого боку, значна частина мікроісторичних (у тому числі й усноісторичних) студій, створених як в Україні, так і на Заході, напи-

сані на суто позитивістських засадах; а «макрорівень (історія держав, великих подій, катаклізмів, інституцій)» також успішно вивчається за допомогою усної історії.

На нашу думку, у даному разі важливим є не макро- чи мікрорівень, а мета, яку ставить перед собою дослідник, і ті методи, які він застосовує. Очевидно, із таким поглядом на завдання усної історії пов'язана і та теза, що «фактично, автобіографія є тим ідеальним нарративом, що дає найбільше поле для аналізу та інтерпретацій».

Щоправда, таке наголошення на мікрорівні, на індивідуальному, на окремій особистості та її біографії є дещо перебільшеним. Залежно від дослідницьких завдань найбільш плідними можуть виявитися інтерв'ю зовсім різних типів (і тематичні, і лейтмотивні чи інші), можуть обиратися різні масштаби дослідження, увага може концентруватися не на особистостях, а на структурах, макропроцесах і т. ін. Усна історія має також і більш традиційні завдання, що, зокрема, демонструє і частина лекцій у даному посібнику. Отже, цікаво поглянути, наскільки описані у вступній статті теоретичні підходи втілюються у конкретному матеріалі.

Політика пам'яті. Означає здійснення владною верхівкою чи домінуючою елітою контролю над конструюванням знань про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (через держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії), організацію музейної і архівної бази, монументальну пропаганду, комеморативну практику, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топоніміку (перейменування назв вулиць, населених пунктів). Очевидно, що всі ці практики активно застосовуються в Україні і відносяться до загальної назви, яку ми поряд із словосполученням «політика пам'яті» позначаємо назвою «історична пам'ять».

Політика пам'яті та історична пам'ять є невід'ємними складовими національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі нарівні з мовою і культурними традиціями об'єднує індивідумів, окремі соціальні групи у нації, наділяє її членів почуттям духовної спорідненості. Такі колективні уявлення про минуле є важливим соціокультурним феноменом колективної та індивідуальної самоідентифікації. Незважаючи на уявну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних нарративів, у сучасних умовах держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування національної пам'яті. Дана сфера діяльності органів влади у полі-

тичному та науковому дискурсі отримала усталену назву „державна політика пам'яті”, яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти. При цьому, з огляду на незавершеність процесу націотворення в Україні та динамічні соціальні зміни, актуальним є питання визначення концептуальних засад державної політики пам'яті, а саме: цілей, пріоритетів, засобів і методів її впровадження. У представленому аналітичному матеріалі на основі аналізу ситуації, яка склалася в Україні навколо проблем формування національної історичної пам'яті, пропонуються науково-аналітичні підходи до вирішення цього актуального завдання. Отже, поданий у пропонованому розділі матеріал виділяємо назвою: *Концептуальні засади державної політики пам'яті в Україні*. Аналіз ситуації, що склалася в сучасній Україні щодо питань, пов'язаних з формуванням історичної пам'яті, свідчить про постійно зростаючу впродовж останніх років політизованість цього сегмента суспільного життя. Причина зазначеного процесу лежить у площині не стільки об'єктивних чинників (крах комуністичної ідеології та проголошення державної незалежності викликали закономірну зміну оцінок історичного минулого Українського народу), як суб'єктивних чинників (відмінне трактування минувшини різними політичними силами, включення історичної тематики у контекст політичної боротьби). Дискусії щодо оцінки важливих аспектів історичного минулого України переросли не лише рамки наукових обговорень, а й державні кордони, що виявляється у цілеспрямованій позиції керівництва РФ стосовно державної політики пам'яті в Україні. Колективні уявлення про минуле набувають ціннісно-сислового виміру виключно у соціальному контексті й детермінуються „соціальними рамками”. Людські спільноти реконструюють минуле на потребу сьогодення. Зміни соціально-політичного контексту неминуче тягнуть за собою переформатування колективної пам'яті. Державна політика історичної пам'яті в неартикульованому вигляді почала формуватися з моменту розпаду СРСР і постання незалежної України і носила у цілому національно спрямоване наповнення. Традиційно склалося, що цей сектор державного управління в Україні контролювався за безпосереднього керівництва президентів і тому залежав від їхніх особистих поглядів. З невеликими розбіжностями, історична політика до 2005 р. здійснювалася послідовно, але характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнкту-

ний характер, проводилася у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів. Тобто політичні лідери країни намагалися не стільки формувати історичну свідомість громадян, як пристосовувати історичну політику до ситуативних обставин. У кінці 1990-их – на початку 2000-их рр., під час відзначення ювілейних дат, проведення комеморацій, формування календарних святкових днів відбувалося часткове повернення до традицій радянського періоду. Подібна позиція дозволяла певною мірою зберігати громадський спокій, проте переводила спірні проблеми історичної тематики у латентний стан, не розв'язуючи назрілих питань і не пориваючи з радянською традицією. Адаже навіть за умов обмеженої демократії, тоталітарні методи формування історичної пам'яті вже не могли працювати. Новий етап реалізації історичної політики починається у 2005 р. Президент України В. Ющенко утверджується в ролі головного модератора офіційної політики пам'яті. Її інтенсивність, змістовне наповнення і методи роботи зазнають кардинальних змін. Принциповість позиції та рішучість дій у справі формування колективних уявлень про минуле стали однією з причин загострення внутрішньо- і зовнішньополітичної полеміки навколо питань історичної пам'яті. Проте, світовий досвід свідчить, що політичні лідери, які висловлюють чітко визначені погляди на контраверсійні та спірні питання минулого, зазнають значної критики з боку опонентів. Напружена ситуація, що склалася навколо трактувань окремих сюжетів історії України, є не лише результатом боротьби партій різної ідеологічної спрямованості, різних моделей державного будівництва і формування української нації. Державна політика пам'яті також характеризується відсутністю цілісності. Відчутними є контраверсії офіційних комеморативних заходів у регіональному вимірі. Незконсолідованість політики щодо формування колективних уявлень про минуле спостерігається в діяльності різних гілок влади. Якщо низка актів Президента України спрямовується на декомунізацію національної пам'яті, то Верховна Рада України може діяти у протилежному напрямі, ухвалюючи, наприклад, постанову про відзначення 90-річчя створення Комсомолу України. Політичний дискурс характеризувався гострою полемікою і щодо відзначення 300-річчя Полтавської битви, трактування подій, пов'язаних з початком Другої світової війни. Триває дискусія навколо тем Голодомору, діяльності Української Повстанської Армії, статусу України у складі СРСР

тощо. Різновекторні репрезентації історії суттєво заважають формуванню національної пам'яті. Так само, як факти встановлення пам'ятників постатям імперсько-радянської доби дезорієнтують колективну пам'ять українців, уповільнюють процеси націо- та державотворення. Викладене вище підводить до висновку про актуальність розроблення концептуальних засад державної політики пам'яті в Україні. Для розв'язання цього завдання необхідно адекватно усвідомлювати сучасний стан колективної пам'яті українців, що характеризується наступними особливостями: - наявність виразного дуалізму у поглядах на минуле, коли у суспільній свідомості побутують різні, часом антагоністичні, моделі історичної пам'яті, між якими найбільш виразними є „націоцентрично-державницька” й „імперсько-радянська”; існування визначених регіональних варіантів колективної пам'яті, що продукує відмінні типи національної ідентичності; недоформованість на рівні колективної пам'яті історичної окремішності Українського народу, розмитість уявлень про походження, етно- та націогенез українців, тяглість та безперервність історичного розвитку; відсутність цілісного бачення національної історії, надмірна фрагментація колективних візій історії; враженість історичної пам'яті комплексом віктимності, коли у суспільній свідомості Україна постає жертвою, об'єктом, а не суб'єктом творіння власної історії; орієнтація на історичні наративи сусідніх країн певної частини населення України, передусім громадян, що належать до національних меншин; етноексклюзивність колективних уявлень про минуле, тобто історичне минуле національних меншин майже не зафіксовано у національній пам'яті українців; певна відірваність національної пам'яті від загальноєвропейського історичного наративу, так само, як і дистанційованість та неартикульованість української нації у пам'яті європейців; відчутна присутність в історичній свідомості громадян України рудиментів комуністичної доби, які підживлюються не лише ретрансляцією через покоління, а й через усталені зразки радянські художньої творчості та символічний простір (перелік державних свят, церемонії, у топоніміці, пам'ятниках); певна відірваність національної пам'яті від загальноєвропейського історичного наративу, так само, як і дистанційованість та неартикульованість української нації в пам'яті західноєвропейських народів, що є результатом напівколоніального статусу України впродовж століть. Зазначені чинники ускладнюють формування й ефективно впровадження політики пам'яті. У цілому стан історичної пам'яті українців

можна характеризувати як кризовий. Концептуальні засади державної політики пам'яті потребують врахування цієї даності. Для ефективного формування концептуальних засад державної історичної політики потрібно визначити її стратегічні цілі. Такими цілями можуть вважатися наступні:

1. Подальша модернізація національного нарративу з метою досягнення остаточної декомунізації та деколонізації історичної пам'яті громадян України. Цей процес відбувається у загальному річизі санації національної ідентичності: очищенні української мови від „суржика”, боротьби зі зведенням культурної спадщини народу лише до етнографічних елементів одягу чи національної кухні.

2. Водночас державна політика пам'яті має бути орієнтована на збереження стабільності, неконфліктності суспільних відносин. Нагальною є потреба в пошуку інтегративних, компліментарних ідей та стратегій, досягнення узгодженості й несуперечливості під час офіційних репрезентацій історії. Нейтралізація надмірних контраверсій у трактуванні минулого здатна попереджати виникнення нових ліній „розколів” і протистоянь.

3. Формування у громадян націоцентричного розуміння вітчизняної історії, її самобутності та безперервності. Історія України впродовж століть подавалася як частина загальноімперських історій (Російської й Австро-Угорської імперій, СРСР). Викладання історичних дисциплін у середній та вищій школі у цілому відповідає сучасним завданням національної політики пам'яті, хоча і потребує постійного вдосконалення. Але, незважаючи на успіхи в освітньому процесі, потрібно продовжувати роботу у справі усвідомлення усіма верствами та віковими групами суспільства важливості націоналізації історичної пам'яті на шляху демократизації та розвитку України.

4. Історична пам'ять повинна відігравати більш вагому роль в інтегративних процесах становлення української політичної нації, сприяти формуванню національної ідентичності, визначенню громадянами ціннісних орієнтацій та лояльному ставленню до держави. Незважаючи на досягнення останніх років, усвідомлення громадянами України націооб'єднуючої та самоутверджуючої ролі історичної пам'яті ще відстає від інших складових національної ідентичності (мови, культурних традицій тощо).

5. Максимальне використання потенціалу історичної спадщини у справі патріотичного виховання, формування в суспільній свідомості позитивного образу національної історії. Потрібно позбутися

комплексу жертвності і страждань української нації, акцентувати увагу не лише на її втратах, а й на досягненнях і позитивних моментах вітчизняної історії. Процеси відновлення історичної правди не повинні зводитись до повної дегероїзації історичного минулого, що продукує комплекс національної меншовартості.

6. Подолання дуалізму історичної пам'яті українського суспільства. Відмінні проєкції історичної пам'яті є суттєвим дезінтегруючим чинником, джерелом соціальної напруги. Однак це узгодження контраверсійних поглядів на минуле заради громадянського миру не повинно заступати послідовний процес витискання імперсько-радянської міфотворчості.

7. Державна політика пам'яті має бути інтегрована у контекст національної безпеки України. Безпековий компонент історичної пам'яті ще недостатньо осмислений на науково-експертному та державному рівні. Адже у наявному амбівалентному стані, в умовах внутрішньої політичної боротьби та зовнішніх впливів національна пам'ять ослаблює свою ідентифікуючу, консолідуючу та мобілізуючу функції, перетворюється на чинник дезінтеграції та потенційну загрозу національній безпеці України.

8. Узгодження регіональних візій історичного минулого із загальнонаціональним історичним каноном. При незмінній позиції у справі формування національної історичної пам'яті на регіональному (місцевому) рівні можливо припускати наявність певних відмінностей при викладанні історії краю.

9. Включення історії національних меншин і корінних народів до загальноукраїнського історичного наративу. Історична пам'ять модерної нації не дорівнює етнічній, а українська національна історія не є винятковим витвором лише титульного етносу, а результатом зусиль усіх етнічних спільнот, що побутують в Україні. Тому завдання формування української політичної нації модерного типу вимагає подолання етноцентричності й етнічної ексклюзивності загальнодержавної історії шляхом її збагачення за рахунок інтеграції історичних наративів національних меншин. До цього питання прилучається завдання закріплення в історичні пам'яті й уявлень про місце закордонного українства в історії України.

10. Інтегрування національної історичної пам'яті у загальноєвропейські та світові історичні конструкції сприятиме утвердженню позитивного іміджу України на міжнародній арені. Водночас, така політика допоможе формуванню на рівні колективної пам'яті адекватних уявлень про цивілізаційну приналежність українців, істори-

чну причетність України до тенденцій європейського розвитку та сприятиме остаточній декомунізації соціальної пам'яті.

На підставі аналізу вищевикладених в 10-ти пунктах цілей Інститут стратегічних досліджень України висуває наступні пропозиції:

1. Найближчим часом необхідно розробити нормативно-правову базу – комплекс законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, які створять правове поле для реалізації державної політики пам'яті. Незважаючи на наявність значної кількості чинних нормативно-правових актів (законів України, постанов Верховної Ради України, указів Президента України, розпоряджень Кабінету Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади), в Україні відсутній окремий системний правовий акт, який би визначав концептуальні засади державної політики пам'яті і на який могли б спиратися органи державної влади всіх рівнів на всій території України в процесі впровадження цієї політики. Ухвалення такого документу аналогічного концепціям, прийнятим з питань державної мовної політики, етнопонаціональної політики, національної інформаційної політики, сприятиме досягненню цілісності, спадковості та скоординованості дій у даній сфері державного управління.

2. Існує потреба в подальшій інституалізації державної політики пам'яті з чітко визначеними суб'єктами впровадження, координуючим і контролюючим органом. На сьогодні до виконання тих чи інших завдань державної політики пам'яті причетна низка органів центральної виконавчої влади (міністерств, державних комітетів, центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом) та місцевих органів виконавчої влади. Для вирішення завдань формування і реалізації державної політики пам'яті було утворено Український інститут національної пам'яті (далі ІНП) як спеціальний орган виконавчої влади. Крім забезпечення науково-експертного супроводу політики пам'яті, зазначений орган має виконувати відповідні координуючі функції.

3. Системний, науково обґрунтований підхід до впровадження державної політики пам'яті дасть можливість продуктивніше затверджувати відповідні історичні наративи у суспільній свідомості, прогнозувати можливості, ризики та побічні наслідки такої політики. Для цього необхідно виробити стратегічні засади державної політики пам'яті, надалі розвивати структуру діяльності Українського ІНП та поглиблено співробітничати з науковими інститутами

й установами відповідної тематичної спрямованості, спиратися на наукову громаду у справі поширення та популяризації історичних знань. Підтримка розвитку історичної науки, стимулювання досліджень, підвищення впливу професійних істориків на формування історичної пам'яті має бути невід'ємним компонентом державної політики пам'яті.

4. Послідовність й усталеність процесу формування колективних уявлень про минуле також є визначальною рисою державної політики пам'яті. Для досягнення стратегічної мети – формування відповідної національної ідентичності, потрібно виробити урівноважені й цілісні довгострокові програми. При цьому слід унеможливити вплив політичної кон'юнктури і суб'єктивних чинників на цей процес незалежно від змін, що відбуваються у вищих державних органах влади. Адже навіть при відсутності монопольного права на формування політики пам'яті, влада, використовуючи адміністративний і фінансовий ресурси, може суттєво впливати на колективні погляди щодо минулого. Переформатування вищих органів влади не може тягнути за собою зміну орієнтирів державної політики пам'яті.

5. Впровадження державними органами історичної політики повинно здійснюватися у формі відкритого суспільного діалогу (наявного або ініційованого, модератором якого повинна виступати держава) із обов'язковим залученням до нього опозиційних сил, прихильників різних трактувань історичного минулого. У демократичному суспільстві неможливо створювати стерильні умови для побудови вихолощених історичних міфів, як це відбувалося за тоталітарних режимів. Тому найбільш резонансні питання вітчизняної історії повинні ставати предметом абсолютно вільного обговорення. Свобода вибору ідентичності, світоглядний плюралізм, першість індивідуальних прав над колективними та інші демократичні принципи повинні заступити практику примусового нав'язування „офіційної пам'яті”, метою якої була абсолютна гомогенізація колективних уявлень про минуле. Саме монополізм, відсутність суспільного діалогу стали головними причинами неконкурентоспроможності компартійного історичного нарративу. Завдання держави полягає у створенні сприятливих умов для самоорганізації історичної пам'яті, як соціокультурної системи.

6. При впровадженні політики пам'яті необхідно диференційовано підходити до цільової аудиторії в залежності від вікових груп та соціальних прошарків суспільства. Українці, як і більшість мешканців колишнього СРСР, пережили різкий формаційний злам.

Це стосується політичних, економічних і культурних аспектів життя. Для громадян похилого віку, які у своїй переважній більшості консервативно сприймають зміни, варто подавати пом'якшені новації у поглядах на минуле, використовувати їх у якості доповнюючих елементів при описі знаних історичних подій і фактів. Натомість необхідно максимально сконцентрувати увагу на роботі з молоддю. Шкільні програми і курси вищих навчальних закладів з вітчизняної і світової історії, споріднених дисциплін (літератури, географії, культури, мистецтва) повинні бути жорстко спрямовані на формування відповідної національної ідентичності.

7. Слід використовувати регіональний підхід при впровадженні державної політики пам'яті. Дані соціологічних опитувань свідчать про наявність суттєвих відмінностей у поглядах стосовно минулого серед населення окремих регіонів України. Причинами такої ситуації є, головним чином, довге існування окремих частин сучасної України у складі різних державних утворень, а також етнічний склад населення, його соціальна структура, релігійні та конфесійні відмінності, місцевий культурно-історичний досвід та інше. Враховуючи варіативність і поєднання таких чинників стосовно регіонів, необхідно послідовно впроваджувати уніфікований історичний наратив, проте пристосовуючи його окремі несуттєві положення до конкретних умов. Наприклад: в освітньому процесі, поруч із обов'язковим вивченням єдиного загальнонаціонального курсу історії України, впроваджувати факультативні курси історії певних українських земель.

8. Для вирішення окремих завдань і поглиблення ефективності впровадження державної політики пам'яті необхідно активізувати співпрацю з інститутами громадянського суспільства: науковими і культурними товариствами (особливо – історичного спрямування), творчими спілками, релігійними, молодіжними і ветеранськими організаціями. Така відкритість і масовість перетворить формування офіційної політики пам'яті у загальнонаціональний процес, надасть громадянам України відчуття причетності до творення національної історії, сприятиме легітимації державних заходів, орієнтованих на конструювання колективних уявлень про минуле.

9. Потрібно приділяти постійну увагу розвитку візуальної складової історичної пам'яті: створювати нові, актуалізувати і переформатувати, згідно із сучасними цілями, вже існуючі “місця пам'яті” (до яких ралезають історичні події, постаті, історико-культурні заповідники, меморіальні комплекси, окремі пам'ятники або поховання, окремі артефакти та інше), формувати національний пантеон видатних укра-

їнців. Слід ефективніше використовувати наявний потенціал національної історико-культурної спадщини: музейні колекції, літературні твори, кінематограф, інші пам'ятки мистецтва. Необхідно активніше стимулювати та фінансово підтримувати створення вітчизняних науково-популярних і художніх літературних творів, кіно- і телефільмів, інших мистецьких творів, спрямованих на формування державної моделі пам'яті, оприлюднювати відповідні матеріали у ЗМІ. Такі національні культурні індустрії і інформаційна політика обов'язково потребують протекціоністських дій з боку держави.

10. Існує нагальна потреба в якнайширшому використанні даних соціологічних опитувань. Незважаючи на стрімке зростання в Україні кількості соціологічних установ, якості і різноманітності соціопитувань, сфера досліджень колективних уявлень про минуле залишається нерозробленою. Брак інформації стосовно поглядів населення щодо окремих питань історії України і загальних характеристик стану історичної пам'яті суспільства у віковому та регіональному вимірах значною мірою заважає ефективному формуванню державної політики пам'яті.

11. Поступовість дій у зазначеній сфері державної політики є її необхідною умовою. З огляду на значну інерційність змін у суспільних поглядах щодо такої категорії, як історична пам'ять, акселерація процесу впровадження нового нарративу може викликати відторгнення новацій у певних групах громадян і створювати напруженість відносин між центром і регіонами. Варто утримуватися і від екстремальних засобів боротьби із залишками радянської символіки (примусової ліквідації монументів, нав'язування з центру незначущих перейменувань топонімів, відміни усталених у свідомості громадян похилого віку радянських свят та церемоній). Так, замість демонтажу або руйнації анахронічних пам'ятників пропонується (за практикою деяких східноєвропейських країн) переносити їх до спеціально відведених та віддалених місць, створювати „парки комуністичної тоталітарної епохи”. До існуючих свят радянської доби ширше впроваджувати святкування схожих за змістом міжнародних свят („День праці”, „День матері”) або змінювати назви існуючих („День Перемоги у Другій світовій війні”). Але при цьому цілеспрямовано здійснювати процес деколонізації й деколонізації історичної пам'яті Українського народу. Відділ соціокультурних та етнонаціональних досліджень³⁹.

³⁹ Аналітична записка Інституту стратегічних досліджень. Код доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269>

Лекція 6.

Місця пам'яті та їх роль в сучасному суспільстві України.

Місця пам'яті і їхнє дидактичне значення. Сучасний рівень дослідження. Історія виникнення проблеми дослідження місць пам'яті. Зв'язок місць пам'яті з історичною пам'яттю. Боротьба за увіковічнення місць пам'яті в Україні. Значення термінів «місця пам'яті» і «меморіали». Зв'язок «місць пам'яті» з колективною пам'яттю.

Згідно з теорією П. Нора («Простір пам'яті»), колективна пам'ять концентрується і репрезентується в так званих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зосередження, в яких формується і коментується пам'ять суспільства⁴⁰. Головна функція цих місць – збереження групової пам'яті, ними можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурую.

Ці місця мають символічне значення, що може змінюватися завдяки численним індивідуальним чи груповим стратегіям. Згідно з автором, створення і усвідомлення індивідами «місць пам'яті» є головним чинником формування групової ідентичності, а вивчаючи зміну цих місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи.

Власне, місця пам'яті та інші речі, які оточені символічною аурую в ХХ-му та в ХХІ ст.ст. стали досить широко застосовуватися у спецопераціях інформаційної війни. Штучне нівелювання популярності та майже цілковите виключення з ужитку деяких народних пісень, які закликали українців до захисту Батьківщини від поневолення, є цьому яскравою ілюстрацією. Наприклад, не кожен українець сьогодні може згадати колись популярну козацьку пісню:

«... Гей, ви, браття, до зброї нумо погуляти,
Ой чи пан, чи пропав,
Двічі не вмирати...».

Або згадаємо поезію Великого Кобзаря. Щодо такого твору Тараса Шевченка, як «Стоїть в селі Суботіві висока могила» та багатьох інших подібного змісту. Цензори комуно-більшовицької

⁴⁰ Код доступу: <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-ii>П. Історики поняли, что законы - очень опасная вещь [Интервью записано 31 января 2010 г.] / Пьер Нора (Електронний ресурс).

влади робили все, щоб знівелювати їхню популярність і зовсім вилучити із вжитку у школах і в ЗМІ.

Поняття “місця пам’яті” використовувалося ще у Давній Греції. Саме тут було створене так зване “мистецтво пам’яті”, тобто мистецтво запам’ятовувати значний обсяг інформації. У пізній європейській традиції це відомо як “мнемотехніка”. Сутність цієї теорії полягала в тому, що певні місця пов’язували з певними образами, що сприяло процесу запам’ятовування.

У контексті вивчення “memory studies” термін “місця пам’яті” у науковий обіг ввів французький історик П’єр Нора, який протягом 1983-1995 рр. видав семитомну працю “Місця пам’яті” (фран. “Les Lieux de Memoire”), присвячену історії формування колективної пам’яті Франції. Саме він є автором концепції: “місця пам’яті”.

Як уже згадувалося, згідно з його концепцією, основною функцією пам’ятних місць є збереження колективної та групової пам’яті, а створення та усвідомлення індивідами таких місць виступає головним чинником формування групової ідентичності. Водночас, П. Нора наголошує на тому, що слід розрізняти такі поняття як “місця пам’яті” та “меморіали”. “Меморіали” – це те, що створюють офіційні структури, щоб зберегти пам’ять – назви вулиць, пам’ятники, меморіальні комплекси тощо. На його думку поняття “місця пам’яті” має значно ширший контекст – це простір пам’яті, який виходить за межі уявлень про минуле, відбите у меморіалах.

Розроблена французьким істориком концепція “місць пам’яті” стосувалася історичних місць Франції, та вона була сприйнята міжнародною науковою спільнотою і дала поштовх до подібних досліджень в інших країнах.

Подальший розвиток концепція “місця пам’яті” набуває у праці А. Ассман “Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам’яті”. На думку автора, місце може бути суб’єктом і носієм спогадів й розширювати пам’ять так, що пам’ять місця буде значно виходити за межі людської пам’яті. Виходячи з цього, дається таке визначення: “Пам’ятне місце – це те, що залишається від того, що більше не існує. Аби продовжуватися й зберігати своє значення, історія має оповідатися, тож оповідь заміняє втрачене середовище. Пам’ятні місця – це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв’язків. Але з руйнацією місця його історія не припиняється; воно зберігає в собі матеріальні рештки, які стають елементами розповідей, а разом з тим вихідними точками нових культур-

них спогадів. Та, наразі, ці місця потребують пояснення; їхнє значення має бути виявлене додатково через мовне передання»⁴¹.

А. Ассман виділяє окремі типи місць пам'яті – так звані місця поколінь, місця спогадів, священні місця та міфічні ландшафти, могили й могильні камені, травматичні місця. Характеристика кожного типу подається у її книзі підкріплена прикладами художньої літератури та подіями історичного минулого.

Місця поколінь пов'язані з відчуттями, емоціями та пам'яттю окремої особи. На переконання автора, вони несуть у собі силу спогадів і мають стійкий і довгий зв'язок із сімейною історією. Знаходячись у певному такому місці, у свідомості людини оживають образи минулого, відроджуються емоційні переживання, посилюється відчуття зв'язку з поколіннями своїх прашурів і усвідомлення себе часткою роду. Місця спогадів можуть бути пов'язані як з особистими спогадами окремої людини, так і зі спогадами про історичне минуле народу, країни, людства загалом.

Священні місця та міфічні ландшафти пов'язані з історією світових релігій. У них людина відчуває присутність Бога, тобто це зона контакту між Богом і людиною. Головною функцією подібних місць є створення ілюзії єднання людини та Бога. Найвідомішими світовими священними місцями є Єрусалим і Тібет.

Як окремий тип місць пам'яті А. Ассман виділяє могили й могильні камені. Це особливі місця, в яких акумулюється пам'ять про померлих.

Особлива увага у книзі приділяється так званим травматичним місцям – це місця масових вбивств і катувань. Як приклад наводиться нацистський концтабір Аушвіц. Перетворюючи такі місця у місця пам'яті, люди таким чином хочуть запобігти повторенню подібних злочинів. Слушною є думка автора, що для різних соціальних груп травматичне місце має різне смислове та емоційне навантаження: “Для тих, хто вижив та їхніх дітей, які тут оплакують своїх загиблих рідних, це, насамперед, кладовище. Для тих, хто особисто не пов'язаний з мільйонами жертв – це музей, який становить собою місце злочину, законсервоване за допомогою експозицій та екскурсій. Для церковних або політичних груп – це, передусім, місце паломництва, як місце страждань видатних мучеників.

⁴¹ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман (Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева та О. Юдіна, За наук. ред. О. Юдіна.) – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.

Для міського правління історичне місце стає приводом для публічних виступів, закликів, пояснень і домагань. Для істориків воно залишається місцем археологічних пошуків і збереження слідів”.

Загалом А. Ассман вважає, що пам’ятні місця можна розглядати як спадковий інститут, але у кожному конкретному випадку здатність місця відтворювати спогади про минуле має різні витoki. Зокрема, у випадку “місця покоління” воно спирається на неперервний ланцюг живих і померлих родичів, у випадку пам’ятних місць – на розповіді, які відновлюються та передаються за допомогою традиції, у випадку місць спогадів – на суто антикварний історичний інтерес, у випадку травматичних місць – на рани, що не загоюються .

Узагальнюючи наявні в науковій історіографії підходи щодо з’ясування сутності та змісту поняття “місця пам’яті”, можна дати таке визначення. Місця пам’яті – це суб’єкти та носії інформації про історичне минуле, які на певному етапі історичного розвитку перетворюються на символи чи образи уособлення або героїчної звитяги, або травматичної рани, стають своєрідним маркером соціальної або національної ідентичності та виконують функцію увічнення пам’яті. Але слід мати на увазі, що місця пам’яті здатні виконувати функцію увічнення пам’яті лише за умови, якщо люди про це піклуються.

Виходячи з цього, можна виділити п’ять рівнів “місць пам’яті” – особистісний, локальний, регіональний, загальнонаціональний, міждержавний.

Особистісний рівень пов’язаний зі спогадами про події життя окремої особистості. До цього рівня слід віднести виділені А. Ассман так звані “місця покоління” і частково “місця спогадів”. Насамперед, це предмети, споруди, географічні місця, які стимулюють пригадування минулих подій, стають образом цього минулого.

Локальний рівень характеризує стан групової пам’яті певних соціальних чи національних спільнот. Це комплекс спогадів, знань, уявлень про соціально-правовий статус даної спільноти в державі; внесок її окремих представників у розвиток держави та культурно-наукову сферу; пережиті утиски та переслідування тощо. Влаштування власних місць пам’яті дає можливість спільноті зберегти свою ідентичність.

Локальний рівень пов’язаний також і з історичним минулим окремої локальної місцевості (місто, містечко, селище). По суті, це

можуть бути так звані “місця спогадів”, функцією яких є збереження локальної історії. Влаштуванням таких місць пам’яті займаються переважно краєзнавці.

Місця пам’яті регіонального рівня вшановують події або події, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону й країни загалом і чітко зафіксувались у свідомості населення даного регіону. Основою появи регіональних пам’ятних місць є самоідентифікація населення як частки певної території, регіону. Знання про минуле регіону передаються від покоління до покоління і з плином часу обростають міфами. Історичні події регіонального рівня потрапляють до підручників, нарисів історії регіону. Уродженці та вихідці з цього регіону, які зробили суттєвий внесок у державотворчі процеси чи досягнення науки та економіки, стають національними героями на регіональному та державному або, навіть, світовому рівні. Досягнення регіону фіксуються у місцях пам’яті.

Облаштуванням і підтриманням регіональних пам’ятних місць займаються владні структури на регіональному рівні. Яскравим прикладом регіональної політики пам’яті є рішення ряду місцевих рад Львівської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Закарпатської областей в 2012 році щодо увічнення пам’яті героїв Української Повстанської Армії у зв’язку з 70-річчям створення УПА. За рішеннями цих місцевих рад окремі вулиці та площі було перейменовано на честь вояків УПА, а Рівненська міська рада видала постанову про випуск поштових марок на відзнаку 70-річного ювілею створення УПА.

На загальнонаціональному рівні місця пам’яті вшановують події або події, що суттєво вплинули на процеси державотворення та цивілізаційного поступу нації. Їхніми головними функціями є закріплення колективної національної пам’яті, сприяння формуванню та скріпленню держави. Загальнонаціональні місця пам’яті є важливою складовою державної політики пам’яті щодо формування історичної свідомості та національної ідентичності населення. Вони використовуються владою для проведення урочистих та просвітницьких заходів, метою яких є посилення відчуття приналежності людини до певного народу, нації, держави.

Останні десятиліття місця пам’яті стали й важливою складовою міжнародної політики. Так, облаштування пам’ятних місць стало вагомим чинником розв’язання драгливих, суперечливих питань історичного минулого між різними народами. Така практи-

ка розглядається як певний процес каяття, очищення від гріхів попередньої політики, наслідком якої стало переслідування, винищення або утиски конкретних етносів чи націй. Прикладом можуть слугувати спроби України та Польщі на рівні влаштування пам'ятних місць жертвам політичних репресій зняти існуючі напруження у стосунках між державами з приводу спільного історичного минулого обох народів. Зокрема, в “Угоді між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій” від 21 березня 1994 р. дається визначення понять: “місце пам'яті” означає місце, пов'язане з боротьбою або катуванням;

“улаштування місць пам'яті і поховання” є визначення їх меж, встановлення надгробків, пам'ятників, пам'ятних дошок та меморіальних споруд;

“утримання місць пам'яті і поховання” означає охорону могил, гробків, пам'ятників та меморіальних споруд, їх підтримання у належному стані”.

Таким чином, поняття “місця пам'яті” поступово стає невід'ємною частиною міжнародного права.

Виходячи з даного вище визначення та окреслення рівнів, до місць пам'яті слід відносити: наукові концепції інтерпретації історичного минулого, наративи національних історій; архіви; музеї; фотодокументи; кінодокументи; меморіали, присвячені героїчним або трагічним подіям історичного минулого держави, нації, народу; пам'ятники та погруддя видатних історичних постатей, митців і науковців, які відіграли вирішальну роль у процесі становлення держави, розвитку культури та науки; меморіальні дошки; будинки, площі, майдани, географічні місця, де відбувалися найважливіші події, народилися або працювали видатні історичні особи; військові поховання або місця захоронення жертв політичних репресій та місця геноциду; монети; поштові марки; топоніміка – назви вулиць, площ, населених пунктів.

Місця пам'яті виконують у суспільстві певні функції, серед яких найважливішими можна вважати наступні: закріплення індивідуальної та колективної пам'яті щодо знання та уявлення про минуле власного роду, народу, нації, держави; формування соціальної чи національної ідентичності, сприяння створенню модерної нації; інформування міжнародної спільноти про внесок представниками окремих народів і націй у цивілізаційний розвиток людства; як чинник розвитку загальнодержавного та місцевого туризму.

Ініціаторами улаштування пам'ятних місць можуть виступати поряд із державними органами влади й політичні партії, суспільно-громадські та культурно-освітні товариства й організації, наукові установи. Та провідна роль у проведенні політики пам'яті належить державі, яка формує запити суспільству та пропонує шляхи розв'язання суперечливих питань історичного минулого. У контексті цього основним завданням держави є формування такої політики пам'яті, яка б максимально сприяла налагодженню консенсусу в суспільстві, ліквідації ліній розколу групової пам'яті та мінімізувала наслідки так званої "війни пам'ятей". Якщо прослідкувати еволюцію зростання уваги до поняття «місця пам'яті», то слід відмітити, що українські історики та філософи після проголошення Україною у 1991 році державного суверенітету здобули можливість безборонно досліджувати роль пам'яті у соціальних і політичних процесах в Україні. Так, доктор соціологічних наук Лариса Нагорна розширює наші поняття про роль історичної пам'яті у нашому суспільстві, вона стверджує: «Політика пам'яті – це і є процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал»⁴². Звичайно, складно розібратись у всіх визначеннях поняття історичної пам'яті, адже зрозуміло, що дати єдине визначення неможливо. Це завдання стало предметом багатьох досліджень сучасних дослідників, серед яких можна назвати таких: В. Масненко, Л. Добіжева, Н. Яковенко, Я. Грицак, А. Портнов, В. Полянський, М. Рябчук, Ю. Зерній, Ю. Шаповал, Г. Касьянов, В. Кравченко, О. Міллер, І. Симоненко та ін. Тож, звернімось до праць кількох із них, в яких вони визначають історичну пам'ять як «фундамент національної ідентичності» (Н. Яковенко), «своєрідний потенціал народу» (Л. Добіжева), «історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості» (В. Полянський).

Ю. Зерній зазначає, що «зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є уні-

⁴² Нагорна Лариса Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів. // Історичний журнал. Число 1-3. 2010. – С. 3 - 12.

кальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле».

На думку В. Масненка, до пам'яті потрапляє далеко не все історичне знання, а лише найбільш вартісне, продуктивне, придатне до подальшого «вжитку». У цьому сенсі історичну пам'ять можна розглядати як своєрідне психологічне оснащення спільноти чи окремої особи, як матрицю-сито, що слугує для просіювання потоку історичних подій, явищ, фактів.

За твердженням Л. Зашкільняка, під «історичною пам'яттю» розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію, як таку, та своє місце в ній. Фактично, історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти.

Як зазначає Ю. Шаповал, «історична пам'ять у найзагальнішому вигляді – вдала метафора, яка віддзеркалює в ментальності певної регіональної спільноти її історичний досвід. Але це не тільки привабливий образ, здатний впливати на свідомість. Історична пам'ять – тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території. Це також засаднича матриця образного (імажинального) країнознавства – каркас прийнятих у соціогуманітаристиці уявлень про особливості історичного розвитку певної країни та її регіонів. Нарешті, це увесь комплекс пам'яток з відповідним інституційним оформленням їх охорони, вивчення, пропаганди, все те, що забезпечує тривкий зв'язок минулого й сучасності з відповідною проекцією у майбутнє».

На думку російських дослідників І. Савельєвої та А. Полетаєва, «історична пам'ять» – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства. Свідченням останнього може слугувати використання в одному ланцюгу чи в одній зв'язці концепту «історична пам'ять» та «політика пам'яті».

У вузькому розумінні дослідники виділяють кілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи), особистісний.

За умов державної незалежності стало можливим відкривати нові сторінки історії України. Історична пам'ять стала важливим чинником в освітньо-виховному процесі, в якому одним із найважливіших завдань є виховання освіченого громадянина і патріота. Як приклад закриття однієї із «білих плям історії України можна

продемонструвати матеріали зібрані істориком Василем Овсієнком, які стосуються сумнозвісного острова Соловки.

В. Овсієнко зібрав такі дані: «5 серпня 1937 року, за наказом НКВД ССРСР № 00447, вступила в дію постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року П 51/94 “Про антирадянські елементи». Розпочалася наймасовіша за всю совєцьку епоху «чистка» суспільства від елементів, які не годилися для будівництва комунізму. Її теоретично обґрунтував новий нарком НКВД Ніколай Єжов і зредагував сам Сталін.

ЦК ВКП(б) запропонував подати в ЦК склад позасудових органів – «трійок», а також кількість осіб, що підлягають розстрілу та висланню.

У кожному республіку, область, район спускалися ліміти на репресування за I і II категоріями (I – розстріл, II – ув'язнення, співвідношення 3 до 1). “Знизу” полетіли звіти про перевиконання лімітів, розгорнулося соціалістичне змагання за їх перевиконання, прохання й вимоги збільшити їх, особливо за I категорією, висувалися “зустрічні плани”. Так, нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський тричі звертався до Москви за таким збільшенням. Призначений після його розстрілу в січні 1938 року в.о. наркома Александр Успенський – двічі. І Москва їх задовольняла. Дія “трійок” поширювалася на всі категорії населення. Під репресії потрапили “куркулі”, “кримінальники”, “контрреволюціонери” різних відтінків, “повстанці”, “церковники”, “шпигуни”, “троцькісти”, “диверсанти”, “шкідники”, “буржуазні націоналісти” – й українська інтелігенція, яка, за визначенням Сталіна, „не заслуговувала довір'я”. Безперечно, репресії зачепили всі народи, що мали нещастя залишитися в російській імперії під новою назвою ССРСР. Та все ж чи не найбільше постраждав український народ, бо він, з його глибокою релігійністю, волелюбністю, потягом до самостійного господарювання, увесь не годився для будівництва комунізму і його слід було замінити привезеними з Росії та нововихованими колаборантами, так званим «советским народом...». Історик Василь Овсієнко висловлює припущення, що мета російських керманців була цілком очевидною – Україна мала бути стерта з лиця Землі і поглинута «русским миром».

“Трійки” поєднували в собі слідство, обвинувачення, суд і виконавця вироків. На все слідство відводилося 10 діб. Участь захисника, прокурора, а часом і самого звинуваченого, оскарження вироку та клопотання про помилування не передбачалися, а вирок

виконувався негайно після його винесення. Цілком у дусі настанови творця совєцької держави В.І. Леніна, який учив: “Будьте зразково нещадними... Розстрілювати, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотської тяганини”. І відповідно до настанови «любимця партії и народа» С. М. Кірова, який учив: «Карати посправжньому, щоб на тому світі був помітний приріст населення, завдяки діяльності нашого ГПУ»⁴³.

На виконання згаданої Постанови «чистка» відбулася і в концтаборах та тюрмах. Так, начальник Соловецької тюрми особливого призначення (СТОН) Іван Апетер одержав наказ скласти список на розстріл 1825 в'язнів. Одна група, 507 в'язнів, була розстріляна під Ленінградом 8 грудня 1937 року, 200 (насправді 198) – на Соловках 14 лютого 1938 року. Доля так званого «Соловецького етапу» (1111 осіб) стала відомою щойно в 1997 році: капітан Матвєєв з помічниками розстріляв його 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада в урочищі Сандармох на півдні Карелії. Серед 290 українців були – творець театру «Березіль» Лесь Курбас, поет-неокласик Микола Зеров, драматург Микола Куліш, колишній міністр освіти УНР Антон Крушельницький та його сини Остап і Богдан, історики академік Матвій Яворський, професор Володимир Чехівський, професор Сергій Грушевський, географ академік Степан Рудницький, письменники Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий, науковці Микола Павлушков, Василь Волков, Петро Бовсунівський, Микола Трохименко, творець Гідрометеослужби СРСР голландець родом професор Олексій Вангенгейм, міністр фінансів УСРР Михайло Полоз...

Цей Сандармох знайшли за документами та виявили на місцевості 1 липня 1997 року Карельський та Санкт-Петербурзький “Меморіали” (Юрій Дмитрієв, Веніамін Іоффе). Там приблизно 150 ям, де покоїться близько 9 тисяч розстріляних. Це в 30-х роках було «обычное место расстрелов» на півдні Карелії... А скільки таких місць ми не знаємо...

2004 року стараннями українців усього світу, насамперед Товариства української культури Карелії «Калина» (голова Лариса Скрипникова), там побудовано величний пам'ятник – гранітний

⁴³ Промова з нагоди 15-річчя ГПУ; цит. за кн.: Сергій Шевченко. Архіпелаг особливого призначення. – К.: Фенікс, 2006. – С. 21.

Козацький хрест «УБієнним синам України» (автори Микола Малишко та Назар Білик).

...1937 рік – це гігантський масштаб репресій, що охопили всі регіони й усі без винятку верстви суспільства, від найвищого керівництва країни до далеких від політики селян і робітників. Це колосальні фальсифікації звинувачень. Це безпрецедентна плановість терористичних «спецоперацій»: «чистки» не міг уникнути ніхто. За 15 місяців кампанії за політичними звинуваченнями в СРСР було заарештовано більше 1,7 млн. (одного мільйона семисот тисяч!) осіб. А разом із жертвами депортацій і засудженими так званими «соціально шкідливими елементами» кількість репресованих перевищує два мільйони. Усього під час Великого Терору до розстрілу з політичних мотивів були приречені 681692 (шістсот вісімдесят одна тисяча шістсот дев'яносто дві!) особи⁴⁴.

«Чистка» тривала понад 15 місяців і була офіційно припинена за постановою Політбюро ЦК ВКП(б) 15 листопада 1938 року, хоча репресії тривали й далі. Результат «чистки» – втрата цінності людського життя і свободи, зруйнування громадянського суспільства – громадських і політичних організацій, громад, церков, навіть сімей. Кожна людина залишалася сам-на-сам з молохом терористичної держави...

Кількість жертв репресій, депортацій і голоду в Україні за часи совєцької влади не піддається підрахунку. Це приблизно третина українського народу.

Американський дослідник української трагедії Джеймс Мейс писав, що нинішня Україна – це соціологічно випалена земля. Нинішній період історії України він визначав як “постгеноцидний”. На його думку, процес інтелектуального і морального занепаду українського суспільства та подальшого російщення не зміг зупинити навіть проголошення незалежності. Аж тепер Україна прокидається – коли спадкоємниця СРСР, Росія, чинить відверту агресію проти української держави, прагнучи стерти її з лиця землі, а нас, українців, втягнути в примарний «русский мир» і переписати на «русских».

Усі наші сучасні біди – це наслідок сатанинської селекції, під час якої була фізично знищена найкраща частина українського народу.

⁴⁴ Борис Соколов. Наркомы страха. Ягода. Ежов. Берия. Абакумов. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2001. – С. 130).

Починаючи з 2007 року, річниця початку Великого Терору (5 серпня) і день пам'яті Соловецького етапу (27 жовтня) відзначалися в Україні на державному рівні, відповідно до Указу Президента України В. Ющенка від 21.05.2007 р. № 431/2007 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років». Цей Указ, зокрема, поклав на Український Інститут національної пам'яті обов'язок щороку споряджати на початку серпня експедицію в урочище Сандармох та на Соловецькі острови. 2011 року новий директор Інституту комуніст Солдатенко радо умив руки від цієї справи, бо Президент В. Янукович перепрофілював Інститут з центрального органу виконавчої влади на звичайний науково-дослідний інститут (після Революції Гідності первісний статус Інституту відновлений, директором призначено Володимира В'ятровича). У 2012 і 2013 роках експедиція під керівництвом Григорія Куценка споряджалася коштом добродіїв (спонсорів). Надалі ми не зважувалися їхати в країну, яка веде неоголошену війну проти України. Та сподіваємося, що настане час, коли ми зможемо вільно їздити у Сандармох і на Соловки – в незалежну від Москви Карелію.

Вищенаведений матеріал легко можна віднести до історичної пам'яті, але якщо існує поняття національна пам'ять, то опис подій 30-х років буде доречним віднести до національної пам'яті.

Розглянувши здобутки вчених і дослідників в цій галузі, можна зробити певні висновки і спробувати визначитись із поняттями національної та історичної пам'яті. Під терміном «національна пам'ять» ми розуміємо узагальнююче, масове відображення історичних процесів, які відбувалися у нас і відобразилися в історичній свідомості, тобто національна пам'ять фіксує і збирає інформацію про минуле. Але коли ми говоримо про національну пам'ять, то, перш за все, пов'язуємо її з формуванням та існуванням нації. В той же час історична пам'ять дещо ширша і ототожнюється не лише з історією формування і розвитку нації. Тож історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності, її основою. Таким чином, історична пам'ять є тим стрижнем, на якому тримається і мова, і культура, і духовність, і, врешті, національна свідомість – ті фундаментальні цінності, які консолідують народ. Отже, історична пам'ять у широкому розумінні – це своєрідний пантеон національної ідентичності. А звідси виходить, що саме історична пам'ять формує національну пам'ять, тобто є її основою. Коли спільнота самоусвідомлює себе як нація, тоді історична

пам'ять трансформується в національну. Загалом, вододіл між національною та історичною пам'яттю такий незначний, що ці поняття ототожнюються, вони є взаємопов'язаними, але сам термін «національна пам'ять» вживається порівняно недавно, тоді як більшість дослідників оперують радше поняттям «історичної пам'яті».

В цілому ж, історична пам'ять являє собою надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології.

В цьому контексті варто зазначити, що деякі вчені вважають використання терміну «історична пам'ять» некоректним, так як це, на їхню думку, своєрідне ідеологічне кліше, що символізує процес політизації історії (згадані вище російські дослідники І. Савельєва, А. Полетаєв). А появу терміна «пам'ять» вони пов'язують, насамперед, із зростанням уваги до такого виду зберігання і відтворення інформації, як спогади. Особливої ваги вони набули у ХХ ст., йдеться, головне, про спогади очевидців трагедій цього сторіччя: Голодомору, репресій, етноцидів. Тому у дослідженнях історичної пам'яті є загально визнаною думка про те, що маніпуляції зі спогадами і пам'яттю є зручним інструментом для управління суспільною свідомістю. А звідси найпоширенішою темою дослідження в галузі історичної пам'яті стала проблема «політики пам'яті», тобто вивчення ролі політичного сегменту у виробленні і формуванні певних цінностей історичного минулого з якоюсь соціально-політичною метою. Особливо це характерно для країн, які ще тільки шукають свою модель національної ідентичності, а цими пошуками користуються ті чи інші політичні сили. Наразі не будемо давати визначення поняттю «політика пам'яті», яке є об'єктом багатьох досліджень, що дуже популярні в Україні сьогодні, зазначимо лишень, що така практика має місце в Україні, і такий стан триватиме до тих пір, поки український народ перебуватиме у стані невизначеності у справі формування і пошуку національної ідентичності і самосвідомості.

Ми впритул підійшли до питання про особливості формування історичної пам'яті і «політику пам'яті» в нашій державі. Та перш ніж дати характеристику і тим більше спробувати відповісти на деякі актуальні питання стосовно історичної пам'яті в Україні, потрібно розглянути ті причини, що стали основою сьогоднішньої ситуації в царині історичної пам'яті і політики пам'яті. А причини ці пов'язані не лише зі змінами влади і політикою влад-

них структур, вони сягають корінням у наше минуле, а як відомо, минуле має безпосередній вплив на сьогодні і майбутнє.

Не претендуючи на вичерпність пояснення суті завдань, які лежать перед дослідниками проблематики усної історії, розглянемо ключові усноісторичні питання, зробивши акцент на сучасних методах їх розв'язання та теоретичному осмисленні. Нам потрібно скласти уявлення про сьогоднішній стан розвитку усної історії, як дисципліни, в Україні, і в ході лекції ми поставимо в ранг дискусії та обговорення деякі порушені в лекції питання.

Особливо важливим видається звернення до історії та теорії напрямку, яке може мати велике значення на шляху позитивних перетворень історичної науки в Україні загалом, тобто для оновлення її методології та теорії. Передусім, акцентуємо увагу на тому, що до питання усної історії українські історики відносять і колективну пам'ять.

Зазвичай, дослідники усної історії поділяють предмет своїх досліджень на: «національну пам'ять», «історичну пам'ять», «національну історичну пам'ять», «колективну історичну пам'ять», «народну пам'ять» «традиційну», «родинну», «династичну» тощо. Всі ці терміни суть визначення одного поняття, вони переплетені, взаємопов'язані, але є і деякі відмінності.

Ми не зупиняємось на понятті «історична пам'ять». Але зауважимо, що «історична пам'ять» являє собою надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Під «історичною пам'яттю» розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію, як таку, та своє місце в ній. Фактично, історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти.

Концентруючи увагу на історичній пам'яті, не можна ігнорувати дуже близьке до історичної пам'яті поняття – національна пам'ять. Під терміном «національна пам'ять» ми розуміємо узагальнююче, масове відображення історичних процесів, які відбувалися у нас і відобразилися в історичній свідомості, тобто національна пам'ять фіксує і збирає інформацію про минуле.

Наступний аспект пам'яті, який часто плутають з історичною та національною пам'яттю – це колективна пам'ять, яка уособлює знання та інформацію, що поширюється між двома або більше членами соціальної групи.

ЛЕКЦІЯ 7.

Етнологічна домінанта і дидактична роль історичної пам'яті.

Етнологічна домінанта дослідження усної історії. Дидактична роль історичної пам'яті. Усна історія періоду німецької окупації. Остарбайтери. Гендерний підхід до праці остарбайтерів. Інформаційна війна в Україні, як складова «гібридної війни». Вчення Аллана Мегілла про правдивість викладу історичних фактів.

Досліджуючи усну історію, ми звернули увагу на те, що документування сучасних історичних фактів і подій з позиції історика є надзвичайно важливе і має велике значення, оскільки в кожному суспільстві є досить багато угруповань, релігійних конфесій, партій, субкультурних об'єднань тощо, і в усіх цих об'єднаннях може бути різне, а то й протилежне бачення суті одних і тих же історичних подій. В багатьох випадках фіксація подій істориками є, по суті, їх порятунком від небезпеки викривлення суті події чи історичного факту або перспективи їх остаточного забуття. Отже, місія історика є важливою і її виконують історики-фахівці в усіх цивілізованих державах, які сповідують істину: «без минулого немає майбутнього».

В кінці ХХ-го та на початку ХХІ ст. українські історики констатували ряд особливостей, які постали перед українськими істориками після того, коли стало зрозуміло, що історичну науку потрібно поділити на історію України періоду російського домінування і період розвитку історичної науки після проголошення державної незалежності. Поява нових умов дослідження і вивчення історії України зумовили можливості застосування нових аналітичних методів для розуміння суті досліджуваних подій. У середовищі істориків, які вивчали історію України, відбулося розширення можливостей дослідження історичних процесів, збільшилася кількість методів дослідження, зросла увага до історичної пам'яті, як одного з основних чинників впливу на формування світоглядних орієнтирів особи. Дослідження історії України стало немислимим без врахування етнологічної домінанти.

Поступово в середовищі дослідників історії виникла потреба виділення пам'яті в декілька категорій, над якими, де в більшій мірі, а де в меншій тяжіла етнологічна домінанта. Перелічимо деякі

з виділених нами категорій пам'яті: «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «національна пам'ять», просто «пам'ять про те, що було», «династична пам'ять», «родинна» тощо.

Стало цілком очевидно, що протягом останніх 4 – 5-ти років у системі «Інтернет» та на шпальтах багатьох популярних газет стали частіше з'являтися статті, у яких автори підкреслювали роль історичної пам'яті у становленні Громадянина і Патріота. Стихійно виникло колективне прагнення вдосконалити освітньо-виховний процес студіюючої молоді, який би формував їхню свідомість на основі загальнолюдських, загальноновизнаних і загальноприйнятних критеріїв. Причини загострення уваги українських дослідників історії до проблеми історичної пам'яті спричинені необхідністю реагування всього нашого суспільства на відверто ворожу агресію Росії, яка, крім апробованих ще у минулому столітті методів «гібридної» війни, інтенсифікувала війну специфічним методом, який отримав назву – «інформаційна війна».

Якщо здійснити поверховий аналіз ворожих «спецоперацій» на полі інформаційної війни, то побачимо, що вони базуються на відвертих фальсифікаціях та перекручуванні історичної правди. Саме ця обставина спонукає українських науковців вибудовувати системи захисту у цій площині⁴⁵.

Реалії нашого буття ускладнені тим, що в Україні існує «п'ята колона», яка у великій мірі представлена зрусифікованими представниками української інтелігенції та деструктивно налаштованими мігрантами, яких з Україною пов'язують лише меркантильні прагнення.

Така ситуація породжує між політичним істеблішментом і багатьма представниками наукової еліти дискусії. Предметом дискусій здебільшого є спосіб трактування історичних подій та фактів. Якщо сказати іншими словами, то йдеться про історичну пам'ять, як таку⁴⁶. Відомий дослідник впливу історичної пам'яті на політичний клімат будь-якої гіпотетично взятої держави Аллан Мегілл у своїх дослідженнях звертав увагу на спосіб трактування знань історії і вивчав їхній вплив на формування колективної ментально-

⁴⁵ Маємо на увазі телепередачі, в яких було показано вигадки про «распятого мальчика».

⁴⁶ Маємо на увазі Міністра освіти і науки Дмитра Табачника, який досить відверто намагався «русифікувати» увесь освітньо-виховний процес в Україні.

сті. Він звертав увагу на те, що світоглядні імперативи історика-дослідника досить часто не співпадають із світоглядними імперативами влади, влади тих держав, громадянином якої є конкретний дослідник чи дослідники історії. А. Мегілл намагався з'ясувати як така ситуація впливає на відображення історичної правди у дослідженнях тих істориків, які усвідомлюють різницю між своїм баченням суті історичних подій і баченням влади. Він пояснював вимогу влади розуміти історичні події «правильно»: «Потреба пам'ятати, що трактувати минуле у «правильному» вигляді звучить виможливо і можна очікувати, що історики будуть виконувати свою роботу на догоду тим, хто їм платить, і тим, хто відчуває, що їхні власні соціальні і культурні імперативи повинні бути обгрунтовані»⁴⁷.

Справа в тому, що А.Мегілл представник дослідників історії Заходу, але аж ніяк не «пострадянських» і тим більше не українських так званого «радянського періоду». А. Мегілли не знайома практика брутального нав'язування «правильного» трактування історичних подій, так як це практикувалось в СРСР. Історична наука західноєвропейських держав розвивалася без вольового втручання з боку влади і «робота істориків на догоду тим, хто платить» не означала радикального втручання у трактування історичних подій, чи їх «підкоригування» до вигляду навпаки. Але ознаки врахування позиції влади у висвітленні історичних подій, безумовно, були, хоча історичні події ніколи не висвітлювались у вигляді – «навпаки», як це широко практикувалось в СРСР.

Ситуація в сучасній Україні у сенсі «правильного» висвітлення історичних фактів і подій унікальна, оскільки після проголошення незалежності України дослідницька діяльність українських істориків базувалася лише на особистому ентузіазмі. На проведення історичних досліджень українська держава коштів не виділяла зовсім. Саме ця обставина дає нам можливість стверджувати, що після проголошення державної незалежності українська історична наука розвивалася цілком природним шляхом і історична правда не підкоригувалася «тими, що платять», бо історичні дослідження не оплачувались зовсім.

На такому тлі ми спостерігаємо дві системи світобачення: в основі однієї системи лежить світобачення «п'ятої колони» тобто прихована антиукраїнська позиція; в основу другої системи світо-

⁴⁷ Мегілл Аллан Историческая эпистемология – М.: «Канон» – С. 93.

бачення покладена національно-патріотична позиція. Ці дві системи світобачення протистоять одна одній, і адепти цих двох типів світобачення намагаються довести одні одним «правильність» свого світобачення.

Одна з відомих українських дослідниць, Лариса Нагорна, опублікувала доволі резонансне дослідження ролі історичної пам'яті.

Публікація Л. Нагорної з'явилася у 2010 році у журналі «Історичний журнал» і була присвячена повністю проблемам історичної пам'яті. Авторка статті досить наполегливо намагається підвести свої сентенції до застереження висловленого свого часу Гансом Файхтінгером, яке вона цитує і вказує, що його слід взяти до уваги українським історикам, бо застереження стосується «постійної турботи про здобуті у мирі і спокої цінності, норми і системи рекомендацій». Далі Л. Нагорна додає до наведеної цитати слова від себе без розділового знаку: «застереження ніби прямо адресоване українським історикам»⁴⁸. Треба розуміти, що цим додатком Л. Нагорна ненав'язливо закликає українських істориків до самоцензури, оскільки історична пам'ять порушує відчуття «здобутого спокою і миру» у нашому суспільстві.

Зауважимо, що історична пам'ять завжди була безвідмовною зброєю в боротьбі з агресорами, особливо в тих випадках, коли йшлося про виборювання суверенітету держави. Пропонований Л. Нагорною у її статті шлях «цінувати суспільний спокій», – це шлях відмови від боротьби, від етнологічної домінанти, яка існує незалежно від історика чи будь-якого іншого аналітика суспільних процесів. Результати аналізу історичних процесів без врахування етнологічної домінанти ми бачимо на прикладі здачі Криму та території Луганської та Донецької областей.

Шляхом замовчування історичної правди, якою б то благородною метою це не було продиктовано, можна досягти лише відстрочення агресії ворога. Якщо розшифрувати закладену в статті Л. Нагорної ідею більш простими і зрозумілими словами, то процитоване застереження виглядатиме як порада жертві злочину дотримуватися «приємливої» для злочинця поведінки. Жертва, за ідеєю Л. Нагорної, для того щоб не порушувати «суспільного спокою і миру» не повинна звертати уваги на вчинений злочин, бо це пору-

⁴⁸ Нагорна Лариса Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів. // Історичний журнал. Число1-3. 2010.

шує, як твердить Л.Нагорна, «турботу про здобуті у мирі і спокої цінності, норми і системи рекомендацій». Тобто жертва, на яку злочинець вчинив розбійний напад і зґвалтував, з міркувань «турботи про здобуті в мирі і спокої цінності» мусить не звертати уваги на вчинене насилля, бо весь «процес» відбувався цілком мирно «у мирі і спокої», оскільки перед тим як вчинити акт насилля розбійник «заспокоїв» свою жертву ударом важкого дубця по голові. Якщо керуватися логікою Файхтінгера і авторки згаданої вище статті, то жертва бруталного насилля не повинна навіть признаватися в тому, що вона зґвалтована, бо все відбувалося цілком мирно, а зайвий шум і словесне згадування про цю подію порушують досягнуту (дубцем) стабільність і спокій.

Властивість історичних знань впливати на стан політичного клімату в державі та чинити вплив на формування ознак патріотизму, як складову колективної ментальності, стала причиною того, що ця особливість стала центром уваги не тільки патріотів України, але і наших ворогів та тої частини українців, яку ми називаємо «п'ята колона». Тобто тих українців, які піддалися русифікації та ще тих мігрантів, які прибули в Україну і залишилися духовними чужинцями, а, по суті, закамурфльованими ворогами.

На сучасну пору українські вчені-гуманітарії зрозуміли дидактичне значення знання історії і як результат в Українському освітньому процесі з'явився цілий ряд нових супутніх з історичною наукою дисциплін. Передусім, це дисципліни, першопочатківцями вивчення яких є прихильники школи «Нові історики».

На дидактичну важливість історичної пам'яті у формуванні громадянсько-патріотичної позиції вказує український професор Лариса Нагорна. Вона твердить: «На відміну від пам'яті, як такої, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи не сприйняття, схвалення чи осуду»⁴⁹. Ситуацію зі специфікою трактування історичної пам'яті можна б було не згадувати, якби війни на інформаційному поприщі не стали все запеклішими.

У цій ситуації українські фахівці-історики повинні або іти по шляху послууху і конформізму второваному «малоросами» і «ту-

⁴⁹ Там само.

тейшими» нав'язуваному відвертими ворогами і затаєними агресорами.

У разі нехтування знанням історичної пам'яті є небезпека виникнення цілком реальної загрози породження нових розбіжностей у характері взаємостосунків між Україною і Росією, Україною і Польщею та іншими сусідніми державами. Дослідження історичної правди про такі події, як пацифікація в Західній Україні у 30-ті роки, причини проведення операції «Вісла», політичні репресії, які проводились в Україні у 30-ті роки, роздача домінуючими в Україні державами території України без згоди на те самих українців, геноцид українського етносу голодоморами тощо, може викликати зайві емоції, що може спричиняти дидактичний вплив на наше суспільство і на політичні настрої в сусідніх державах. Існує безліч історичних фактів, які потребують рівноправного обговорення і ухвалення спільного рішення, яке б відповідало загальнонародським критеріям щодо вибудовування цивілізованих міждержавних стосунків. Людство вже має досвід, як виходити із складних і спірних ситуацій. Для нормалізації стосунків України з Росією російській Думі і главі російської держави потрібно лише визнати вину Росії перед українським народом і публічно вибачитись за ті втрати, які були завдані Росією українському народу під час реалізації її планів щодо опанування життєвого простору українців і спроб очищення України від місцевих мешканців або заміни місцевого населення росіянами чи зрусифікованим етноелементом. Так, як це зробили росіяни в середині ХХ ст. з кримськими татарами, інгушами або чеченцями. Визнання вини було б цілком прийнятним варіантом політичної поведінки керманічів Росії. Ніколи не треба забувати, що історія взаємостосунків України з Росією – це історія боротьби українців за незалежність, оскільки Росія, починаючи з 1654 року, увесь час намагалася «братньою» рукою задушити Україну і позбавити українців їхнього життєвого простору. Торкаючись теми російсько-українських взаємин, слід зазначити, що Росія характер своєї хижої політики намагається на словах пом'якшити. У ЗМІ Росія використовує замість таких термінів як агресія, загарбання, окупація, анексія тощо на такі: «собіраніє руских земель», «освоєніє», «воссоєдінєніє», «территоріальніє пріобретєніє», «добровольное вхождєніє», «уміротворєніє», «освобождєніє», «обрусєніє края», «братская помощь», «введеніє ограниченного контингента», «защита русскоязычного населения», «принужденіє к міру», а нинішній президент Росії Володимир Путін цілком не-

двозначно поставив крапки над всіма тими термінами стосовно зовнішньої політики Росії – «мочить в сортіре».

Якщо ми згадаємо як закінчили життя кошовий отаман Петро Кальнишевський, наказний гетьман Павло Полуботок, Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера, Василь Симоненко, Алла Горська, Володимир Івасюк і багато-багато інших видатних українців, то мусимо зазначити, що політика Росії стосовно сусідніх держав завжди відзначалася стабільним агресивним характером.

Нинішня агресія Росії в Криму і на Сході України цілком вкладається в логіку розвитку її політики стосовно України. Теперішня агресія Росії виглядає як нехтування процесом відродження української історичної пам'яті, а поряд із збройною агресією інтенсифікує агресію інформаційну.

У взаємостосунках України з Росією потрібно завжди пам'ятати, що неоголошена агресія Росії завжди була спрямована на окупацію частини українського життєвого простору. Агресію Росія розпочала, використовуючи полчища своїх мігрантів, які не зуміли (чи не схотіли) інтегруватися в українське суспільство. Російські мігранти разом із зрусифікованими, аж до втрати національної ідентичності, українцями намагаються нині «відсепарувати» частину України⁵⁰.

Керманічі України повинні б були зробити висновки з поведінки Росії в інспірованій Росією конфліктній ситуації біля острова Тузла, поведінки російських військових підрозділів у випадках силового загарбання в Криму гідрографічних споруд, які належали Україні тощо.

Із ситуації, яка назривала ще декілька років тому, українські політики повинні були шукати вихід. Але будь-яких спроб адекватної відповіді з боку української влади на було.

У цій ситуації цікавим є те, що Росія постійно нагадує українцям про свої імперські апетити, а влада України процедуру визнання Росії як країни-агресора тягнула цілий рік...

Логіку перебігу вищеописаних подій ми зобов'язані міцно тримати в українській історичній пам'яті і ніколи про них не забувати. До цього нас спонукає історична дійсність, і час ставить вимогу уважно вивчати політичну етику найближчих сусідніх держав.

⁵⁰ Декларація Медведчука виголошена 29.01.18. на з'їзді партії «За життя».

Історичні факти, особливо в тих випадках, коли вони повторюються, завжди укладаються в іншу, більшу схему, або структури, в яких добре видно мету, яку мали як виконавці, так і автори плану здійснення подій, які набули статусу історичних фактів і стали об'єктами досліджень. Наприклад: факти стовідсоткового знищення політв'язнів-українців підрозділами радянських спецслужб перед відступом радянських військ у 1941 році. Кримінальних злочинців під час цих акцій, зазвичай, відпускали на волю, а політв'язнів-українців всіх поголовно знищували. Якщо ми будемо досліджувати факт розстрілу політв'язнів, який був здійснений радянською владою 20 липня 1941 року в підвалах Уманської тюрми, без спроб включити цей факт у більшу схему, яка складається з подібних фактів, то навряд чи зрозуміємо глибину недекларованої (тобто таємної) сутності політики Москви щодо України. Річ в тому, що дослідження будь-яких історичних фактів завжди приводять дослідника до необхідності вибудовувати з окремих фактів загальну картину, а окремі історичні факти завжди є складниками якоїсь більшої структури.

В сучасній історіографії деякі історики з кон'юнктурних мотивів вираз-поняття «українська національна пам'ять» намагаються підмінити словами «міф» або «стереотип». Автори, які намагаються поняття «українська національна пам'ять» замінити поняттями «міф», «міфологізація пам'яті», «стереотипи», завжди додають своє тлумачення «міфу» чи «стереотипу», хоча запропоноване ними пояснення насправді є ненав'язливою інструкцією як, на їхню думку, треба розуміти слова «міф» і «стереотип». Насправді це є наочний приклад підміни значення всім зрозумілого поняття «українська національна пам'ять» на значення, яке не має нічого спільного з суттю цього поняття. «Політика пам'яті – це і є процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають сили ідеологічної зброї»⁵¹. Зміст цитати можна б було зарахувати до спроб пошуку українськими науковцями шляху до консолідації в українському суспільстві полярних політичних

⁵¹ Там само.

сил, якби не кидалося в очі те, що автор, Л. Нагорна свідомо уникає вживати слова: «загальновизнані цінності», «національні інтереси», «національні консолідуючі чинники», «національна ідея» тощо. Із контексту її статті, про яку ми принагідно ведемо мову, зрозуміло, що, на перший погляд, переконливо обґрунтовано доцільність консолідації українського суспільства на основі «того, що маємо» і, судячи з логіки авторки, ми повинні цінувати та підтримувати спокій в українському суспільстві, в якому ми досягли «те, що маємо». Якщо за такою логікою вибудовувати взаємостосунки України з сусідніми державами, то у відповідь на заяву прем'єр-міністра Росії Путіна про те, що Росія у Другій світовій війні і сама б перемогла німців без українських солдатів, українці повинні б лише придуркуватو усміхнутися і схвально заплескати в долоні (що майже так і трапилось)...

Сьогодні українські політики, які впродовж більше 25-ти років від дня проголошення незалежності так і не сформували ідеології державного забезпечення і не навчилися розуміти поняття «національна ідея», передбачають, що при умові подальших історичних досліджень буде запускатися в науковий обіг все більше документів, які змушуватимуть їх відмовитися від «багатовекторного патріотизму», в контексті якого вони не можуть визначитися, чий вони патріоти – Росії чи України, що час вимагатиме від них засвідчення практичними справами позиції україноцентризму.

Виходячи із вищевисловленого, зазначимо, що на наших очах утверджуються процеси нового типу. Ще у ХХ столітті агресори навчилися починати загарбницькі війни віроломно і без оголошення загарбницької мети. Загарбники поряд з використанням традиційних засобів фізичного знищення використовують агресію економічну, енергетичну, а також агресію в гуманітарній сфері, яка названа – інформаційною війною.

В усіх критичних ситуаціях український народ завжди інтуїтивно віднаходив засоби протидії ворожій агресії. В ситуації, яка оконкретизувалася у ХХІ ст. український народ віднайшов надійний і єдино вірний засіб протидії гуманітарній агресії: це – історична пам'ять і її популяризація серед широких верств українського суспільства.

Інформаційне наповнення розсекречених архівів стосується в тій чи іншій мірі взаємостосунків Україна-Росія. Суть їх зводиться до того, що Росія завжди розглядала Україну з її територією і природними ресурсами як життєвий простір для росіян, який потрібно

долучити до Росії будь-якою ціною. І впродовж 350-тилітньої історії Росія цілком недвозначно поширювала свої впливи на Україну з метою русифікації українського етносу, поділу території України без згоди на те самих українців, використання українців в ролі «гарматного м'яса» в усіх війнах, де Росії потрібно було «присоединити» чужі землі і прийти до статусу «великої держави» по мосту з трупів «інородних» васалів-вояків.

У відповідні моменти, українців, коли вони надто завзято намагалися порвати зв'язки з Росією, росіяни попросту фізично знищували. Три голодомори здійснені кремлівським урядом протягом неповних 50-ти років і добивання української інтелігенції репресіями мали б чогось навчити сучасну українську еліту. Та сучасна українська еліта пережила на історичному шляху кілька періодів, при яких за зраду своєї національної ідентичності чужинці завжди щедро нагороджували тубільців, наприклад, поляки статусом шляхтича, а росіяни статусом дворянина. Таким чином з національною ідентичністю українця велася негваваюча і продумана до дрібниць інформаційна війна. Інформаційну війну Росія розпочинала, коли українці ще не виходили з «жовтентяського» і «піонерського» віку, адже саме в такому віці формується у підлітка почуття Громадянина і Патріота. Наші вороги це знають і намагаються вжити заходів щоб в Україні виростили не патріоти а «гнучкошиєнки», які вміють добре воювати, але коли їх посилають в бій, то єдине чому їх навчають в школах так це йти в бій з вигуками «за Сталіна» і «За Родіну», але аж ніяк не «За Україну» або «За волю». Продовжуючи тему шкід, зауважимо, в школах на уроках історії в учнів формується почуття Громадянина і Патріота. Згідно шкільних програм в українських школах вивчення історії починається з 5 класу. Програми вивчення історії для п'ятикласників були складені продумано і учні здобували знання на основі підручників, які досить об'єктивно висвітлювали основи знань про минуле України, називалися поіменно історичні постаті, які свого часу боролися і вмирили за свою Вітчизну тощо. Але така ситуація була не надто тривалою.

У 2012 – 2013 рр. було опубліковано багато суттєвих зауважень і пропозицій авторитетних науковців щодо якості навчальних програм з історії України. Для прикладу на одну таку публікацію ми звертаємо увагу. Доцільним процитувати найважливіші її частини.

«...В програмі для п'ятого класу не зазначено жодної персоналії в жодній із частин. Перше знайомство з історією України в школі постає без історичних постатей, що взагалі є нонсенсом...»

«...Замість п'ятьох тем – лише три розділи. Кількість годин залишилася без змін, але здійснено суттєвий перерозподіл часу на висвітлення славетних та знакових сторінок історії України...»

Так визначає ситуацію з проблемою вивчення історії в сучасних школах України доцент кафедри історії України Запорізького національного університету Сергій Терно.

«...Картина видається більш ніж жахливою: замість 27 годин на вивчення доленосних подій української історії за старою програмою, п'ятикласникам відтепер доведеться опанувати їх лише протягом 12 годин...» С. Терно твердить: «...Крім того, замінено формулювання в програмі для 5-го класу: замість «Київської держави» – «київські князі»; замість «Козацької республіки та Української козацької держави» – «Українське козацтво в битвах і походах» та в революції 1917-1920рр. тощо...»⁵².

Далі Сергій Терно зазначає таке: «...Отже, зникає поняття «Українська держава», натомість постають окремі знеособлені фігури князів, козаків тощо. Не менш значущим для розгляду є подання подій 1917-1920 рр. Зверніть увагу як зміщено акценти у представленні змісту навчання – це не Українська революція, це не відродження української держави, а просто-напросто: українці в революції....»

С. Терно вважає, що підручники з історії України для 5-го класу нав'язують учням специфічне сприйняття історії України на підсвідомому рівні. Такі підручники «...навіюють нам думку, що не було ніякої української держави, не було видатних українців, які обстоювали ідею української державності....» Цей же автор публікації відмічає, що з навчальної програми для учнів 5-го класу з історії України (затверджена у 2012 р.) вилучено Богдана Хмельницького, Михайла Грушевського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку.

«...Речі можна називати по-різному, але така заміна імен має на меті применшення значення української історії, прищеплення почуття меншовартості....» – наголошує С. Терно.

Було б помилкою вважати, що Міністерство освіти і науки, вилучивши згадки про найбільш знакові особистості в історії України, не ввело нових. Такими «новими» персоналіями, з якими повинні були знайомитися п'ятикласники, є заявлені комуністичними ідеологами постаті першого секретаря ЦК компартії Георгія П'ятакова і

⁵² 2010p://tyzhden.ua/Ntws/72459

зверхника сформованої за межами України банди червоних – Миколи Щорса. «Нові» персоналії введені Міністерством у програму навчання учнів 5-ти класників відомі в історії України тим, що мечем і вогнем боролися зі спробами українських патріотів відбудувати незалежну державність України у 20-х роках ХХ ст.⁵³

На важливість знань історії для будь-якого суспільства вже давно звернули увагу не тільки патріотично налаштовані громадяни, але і відомі в усьому світі негідники. Для прикладу процитуємо Йозефа Геббельса: «...Якщо народ позбавити його історії, то через покоління він перетвориться на юрбу, а ще через покоління ним можна буде управляти...».⁵⁴

Підсумовуючи нинішній стан ідеологічного забезпечення розвитку України, як суверенної держави, мусимо констатувати, що єдиним успіхом у цьому напрямі є визнання представниками чиновницької державної номенклатури того, що проти України Росія інтенсифікує і загострює розпочату ще у ХVІІ ст. інформаційну війну. Після такого визнання український істеблішмент гуманітарної сфери мав би провести хоча б одну науково-практичну конференцію і проаналізувати можливі методи і необхідні заходи проти дії агресорам з подальшим розповсюдженням матеріалів конференції в освітньо-виховних закладах та інституціях ідеологічного наповнення.

У нас не повинно виникати питань: чому досі не приділяється належна увага відповідних державних інституцій на якість освітньо-виховного процесу у державних школах? Адже, якщо міркувати логічно, то ключові посади в гуманітарній сфері освітньо-виховного процесу життєдіяльності держави мали б зайняти люди, які виявили яскраві ознаки патріотизму. Проте, мусимо визнати, що в освітньо-виховному процесі України патріоти впливового значення не мають. Сформульований висновок звучить песимістично, але це не значить, що ніколи не буде визначено парадигм ідеологічного забезпечення життєдіяльності України, як суверенної держави.

На початку нашого викладу про значення етнологічної домінанти у дослідженні усної історії зазначено, що українська історична наука надто довгий період перебувала у досить специфічному становищі. «Специфіка» полягає в тому, що, незважаючи на те, що

⁵³ там само.

⁵⁴ https://ru.wikiquote.org/wiki/Йозеф_Геббельс.

Україна вже більше чверті століття як проголосила незалежність, в історії України досі багато «білих плям».

«Білі плями» – це періоди українського буття, які комуністсько-російська влада намагалася сфальсифікувати, викреслити з історичної пам'яті, а деякими періодами була заборона навіть цікавитися.

Якщо в контексті нашого твердження ми звернемо увагу на те, що участь у процесі фальсифікації беруть навіть перші особи Росії, то можемо здогадатися якого значення надають росіяни операціям обману і фальсифікацій.

Загальноприйнято вважати, що місією історика є дослідження минулого і документування результатів своїх досліджень. Не менш важливим є документування історичних фактів і подій, які відбуваються в сучасному світі і над якими нависла реальна небезпека забуття. Принаймні, цю місію виконують історики в усіх цивілізованих державах, які сповідують істину: «без минулого немає майбутнього».

Причина специфічного становища української історичної науки в тому, що пріоритети і парадигми внутрішньої політики домінуючого в Україні російсько-комуністичного режиму були налаштовані на те, щоб українцям були недоступними знання своєї історії, щоб українці навічно забули про своїх предків і не знали, за що вони боролись і вмирили, щоб українці остаточно збайдужіли до своєї етнічної ідентичності. Якщо сказати іншими словами, то проти України, а це означає, що і проти кожного з нас, велася інформаційна війна, початок якої покладено ще у XVII – XVIII ст.ст.

Усна історія має велике дидактичне значення, оскільки усна історія приводить нас до дослідження мікроісторії родин і малих населених пунктів, які діють на людину підсвідомо, оскільки мають здатність створювати в людей відчуття нескінченності життя, над яким не владна навіть смерть. У процесі створення усної історії села або міста корінні мешканці своїм колективним розумом шукають сенс змін, на які сподіваються і моделюють їх в усній творчості, народному епосі чи легендах.

Знання усної історії і спорідненість місцевих мешканців з історичним минулим предків мають здатність створювати специфічний мікроклімат, в якому легко розгледіти і мораль, і політичну зрілість місцевих мешканців.

Коли на «насаджену» корінними мешканцями територію прибуває новоприбулець і ігнорує історичну колективну пам'ять, то він ніколи не буде місцевими мешканцями визнаний «своїм». Лише

знання історії того краю, в якому опиняється прибулець, можуть допомогти йому вкоренитися в новому середовищі. Правда, життєвий досвід українців свідчить ще й про те, що першою ознакою, за якою можна розпізнати вороже налаштованого «недруга» – це коли прибулець ігнорує колективну історію тої території, на яку прибув для поселення.

Дидактично важливий ресурс історичної пам'яті закладений у сфері освіти. Конкурси робіт німецьких школярів, заснованих на вивченні усної історії, з використанням архівів, збору та аналізу спогадів, що проводилися в 1970-х рр., були покликані відновити трагічну пам'ять про війну. Результат цих проєктів перевершив всі очікування: роботи школярів, що оповідали про долі військовополонених українців та іноземних робітників у Німеччині, несли настільки цінну інформацію, що виявилися подією в науковому середовищі, яка по суті була викликом всій академічній спільноті. Перехід до таких форм навчання і їх становлення в академічному світі був продиктований невдоволенням старим способом викладання історії в школі, коли подавався готовий матеріал, що не вимагає від дітей ніякої рефлексії. Від пори усвідомлення німецьким суспільством ролі Німеччини (1970-і рр.) у подіях Другої світової війни на уроках історії в школах ФРН стала використовуватися нова методика, що передбачає самостійне дослідження історичних подій.

Українські історики мають досить серйозні напрацювання періоду німецької окупації. Зокрема, досить багато матеріалів усної історії зібрано на теми праці в Німеччині українських «остарбайтерів». На теми їхнього перебування в Німеччині є досить багато опублікованих інтерв'ю. З текстів інтерв'ю видно, що остарбайтери Україну трактують як одвічну страдницю від численних зломисних ворогів і набувають рис безсилих об'єктів чийось дій.

Дуже важлива ділянка праці історика, який опитує інтерв'юера, полягає в опрацюванні текстів інтерв'ю. Інтерв'юери, зазвичай, розповідають про досвід набутий під час примусової праці, але цікавим є те, що ні в одному інтерв'ю нема характеристики інституту примушування.

При опрацюванні інтерв'ю доцільно розмежовувати тих остарбайтерів, які працювали у «бауерів», тобто на господаря у сільському господарстві і тих, які працювали на колишніх промислових підприємствах. Такі остарбайтери виділялися в окрему категорію (чи групу) всередині «мнемонічного співтовариства» колишніх остарбайтерів. Крім того, в середовищі остарбайтерів-українців по-

різному сприймали відмінності між представниками «різних культур» — «міської/модерної та сільської/традиційної».

Врахування цих численних факторів, які є відмінними для кожної категорії остарбайтерів, є необхідним для широких узагальнень, для того щоб виділити спільні для історій усіх остарбайтерів смислові одиниці (якими, на їхню думку, є відчуття голоду, пошуки їжі, умови життя та праці, дійові особи та їхні характеристики, відчуття потреби «суду» над колишніми господарями чи толерантного до них відношення). На основі цих даних здійснюється спроба зробити висновки про специфічні стратегії виживання, до яких вдавалися примусові працівники. Застосування поняття «стратегії виживання» до історій остарбайтерів є, поза сумнівом, цікавим узагальненням груп людей з подібним досвідом, які доречно пов'язати з теоретичними напрацюваннями соціології та психології.

Розповіді респондентів потрібно піддавати поглибленому аналізу, оскільки умови виживання вимагають сприймати поведінку остарбайтерів з певними застереженнями. Тракткування людських дій респондента, певна річ, може піддаватися критиці з боку постструктуралістичних підходів, де людська суб'єктивність розглядається як нецілісна, а дії людей швидше як ситуативні, зумовлені контекстом, який не піддається чітко сформульованим закономірностям, — існування яких, можливо, легше віднести до масових процесів, а не до окремого індивіда. Тут необхідно чітко відділяти стратегії виживання (до яких вдавалися остарбайтери «насправді») від стратегій саморепрезентації (які створюються в процесі оповіді і творення образу себе, тобто є частиною *performance* – вистави). У випадку стратегії саморепрезентації оповідачі намагаються подати своє життя як цілісне, змістовне, як свідомо обрану лінію поведінки, а себе — як володаря свого життя, що застосовував певну осмислену стратегію під час примусової праці; але це є проблемою для подальшого аналізу – як ця репрезентація співвідноситься з реальними діями оповідача в минулому (чи з «досвідом»). Крім того, зауважимо, що на сьогодні серед зібраних усних історій колишніх остарбайтерів є чимало таких, які свідчать швидше про «стиль життя», ніж про «стратегію виживання» під час перебування на примусових роботах.

Отже, досить часто доводиться ітерв'юєрів «провокувати» на подальші роздуми щодо важливих теоретичних проблем, які можуть бути зразком комплексного підходу до завдань, які вони виконували, коли працювали в селі чи місті (тобто стара гіпотеза про

те, що в промисловості загалом умови були важчими). При цьому ніяк не прокоментована гіпотеза дослідника П. М. Поляна, який зробив висновок (до речі, на основі анкетних опитувань) про те, що умови праці залежали швидше від розміру господарства (що воно менше, то людяніші, індивідуалізованіші, менш залежні від політики нацистської держави стосунки з господарями).

Деякі дослідники посилаються на документальні свідчення про нібито «особливий «попит» на українських жінок у Німеччині», яких використовували «для різних робіт». Але згідно висновків з наших опитувань, ми дізнаємося, що в основному, жінок німці використовували у домашньому господарстві і в сільськогосподарських роботах.

Тобто йдеться не про те, що німці уникали брати на промислові підприємства жінок. Для роботи в домашньому господарстві (традиційно) німці хотіли мати переважно жінок. Деякі з дослідників остарбайтерів висловлюють припущення, що відсоток жінок був рівним чи навіть вищим, аніж чоловіків, але таке твердження навряд чи може бути обґрунтоване. До того ж нема сенсу говорити саме про «українок», адже наведені тези повністю релевантні щодо робітництва загалом — і жінок, і чоловіків: очевидно, ті самі і для жінок, і для чоловіків були обставини вивезення, розставання з рідними, медична перевірка, ті самі «арбайтсамти», той самий «голод, холод, антисанітарія» і всі інші описувані багатьма дослідниками процеси.

У викладі наших висновків подано критичний огляд різних типів джерел, деякі з яких не були раніше доступні для дослідників: матеріали органів місцевого самоврядування окупаційного періоду та німецької адміністрації; листи остарбайтерів з Німеччини до України; документи з фільтраційних справ; періодичні видання; матеріали Відділів у справах репатріації. Усним інтерв'ю чомусь не пощастило бути виділеними в окремих підрозділ, як усім іншим джерелам по темі. Лише після загальних висновків про джерельну базу наводяться роздуми з приводу можливостей усної історії у розробці теми. Таким чином, усні історії «мають відіграти роль допоміжного джерела, яке дозволить скорегувати форму, зміст, хід та особливості досліджуваних процесів», тобто внести корективи в уже сформований на основі інших джерел наратив, а саме: виявити окремі деталі та особисті оцінки, в тому числі щодо стосунків остарбайтерів з робітниками з інших країн. І такий підхід, певно, цілком узгоджується методологічно. Наші висновки цілком доречні

стосовно примусових працівників з усіх окупованих східних територій, а от заявлена українськість робітників не досліджується і не проблематизується.

Вселяє надію на підвищення цікавості до усної історії інформація про створення Української асоціації усної історії. Це, без сумніву, є важлива подія у становленні цієї дисципліни в Україні.

Наразі маємо в Україні перші спроби застосування усної історії як прикладної методики, що покликана висвітлити питання, розгляд яких був неможливий за часів тоталітаризму, але також маємо досить цікаві спроби зміни дослідницької перспективи через усну історію. Усна історія справді може успішно посприяти перетворенню історичної науки загалом на гуманітарну дисципліну, що не боїться складних теоретичних питань і є свідомою своїх завдань та відповідальності як перед академічною спільнотою, так і перед тими спільнотами, котрі ми прагнемо досліджувати.

ЛЕКЦІЯ 8.

Соціальна пам'ять.

Усна історія, як виразник соціальної пам'яті.

Поняття про «соціальний капітал» соціальних груп. Система соціальної пам'яті та ЗМІ. Соціальна пам'ять і комунікація. Структура простору соціальної пам'яті. Шаблони медіа та їхній вплив на соціальну пам'ять. Медіатизація пам'яті. Характеристики медіапам'яті. Демократизм і анонімність усної історії та її відображення в пам'яті. Види пам'яті: індивідуальна і колективна. Інтернет.

Нові слова:

Осмо́с – проникнення крізь напівпроникну перепону, яка розділяє розчини різної концентрації.

В кінці ХХ ст. історична наука ознаменувалася швидким збагаченням знаннями, які вже давно були в арсеналі здобутків істориків країн Заходу та Америки. Маємо на увазі, наприклад, здобутки найбільш впливової школи, яка називається «Нові історики» (її ще називають школа «Анналів») та ще кількох інших менш впливових історичних шкіл.

Нові знання позитивно вплинули на еволюційний розвиток української історичної науки. Однією із важливих новонадбаних позитивних рис розвитку української історичної науки є хвиля зацікавлення новими супутніми з історичною наукою дисциплінами. З'явилися не обмежені заборонами нові дисципліни. Одною з таких нових дисциплін є **Соціальна пам'ять**.

Соціальна пам'ять виступає носієм норм та цінностей соціальних груп, накопичує та зберігає «соціальний капітал» і забезпечує його використання в процесах спілкування й відтворення накопиченої соціальної інформації.

Соціальна пам'ять вивчається фахівцями різних наук: філософами, психологами, істориками і соціологами. У відомій нам науковій літературі немає єдиного поняття та єдиного розуміння системи соціальної пам'яті, її структури та змісту. Існують різні визначення системи соціальної пам'яті залежно від методологічного підходу до її вивчення.

а) Згідно з *інформаційним підходом*, соціальна пам'ять — це «система засобів перетворення та зберігання інформації в суспіль-

стві», або пам'ять стали визначати як «передачу інформації тимчасовим каналом».

б) З точки зору психології, соціальна пам'ять визначається як термін, що слугує для позначення всієї інформації, наявної в суспільстві. Зміст того, що відповідає цьому терміну, включає також «механізми та способи обробки інформації, обумовлені світоглядними установками».

в) З боку комунікаційного підходу, соціальна пам'ять визначається як «мнемічна діяльність і рух сенсів у соціальному часі».

г) Філософський підхід застосовано у працях естонського вченого Я. Ребане. Він одним з перших у радянській науковій літературі використав поняття "соціальна пам'ять".

З поняттям соціальної пам'яті корелюються такі концепти, як: культурна, колективна пам'ять, історична пам'ять, "контрапам'ять", місце пам'яті, "історична правда", "історичний досвід", "комунікативна традиція".

Розпочинаючи вивчення системи соціальної пам'яті звертаємо увагу на те, що поняття "система соціальної пам'яті" — є досить широким і його слід розуміти як пам'ять певного соціуму, суспільства або етносу. Для будь-якого суспільства (національної держави) існує відповідна йому система соціальної пам'яті. Зміст системи соціальної пам'яті включає її історичну та ідеологічну зумовленість, внаслідок чого набувається її національна специфіка.

У конкретному суспільстві система соціальної пам'яті відображає його історичну та культурну своєрідність, що визначає певні орієнтири для сприяння соціальній і національній ідентифікації членів суспільства. Згідно з системним підходом, зміст системи соціальної пам'яті можна розглядати як цілісну, структурно організовану сукупність об'єктів та суб'єктів пам'яті.^[6]

Досліджуючи тему соціальної пам'яті виділимо два види пам'яті – **індивідуальна та колективна**.

Соціологічне розуміння соціальної (колективної) пам'яті започаткував французький учений М. Альбвакс (він використовував поняття "колективна пам'ять", але з контексту зрозуміло, що мається на увазі більш загальне поняття соціальної пам'яті, яке стало використовуватись у сучасній соціології). Він запропонував свою концепцію пам'яті. М. Аальбвакс виходить з того, що індивід має два види пам'яті — індивідуальну та колективну (групову). Використовуючи Дюркгеймовські «колективні уявлення», Альбвакс переносить розгляд пам'яті в навколишнє середовище, соціальний

контекст, який оточує індивіда. З одного боку спогади людини вписуються в рамки її особистого життя, а з іншого — вона може поводити себе як член групи, викликаючи в пам'яті спогади, що торкаються, зачіпають її групу.

Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробив також П. Рікер. З останніх досліджень проблематики соціальної пам'яті в Україні можна відзначити праці В. Жадька, Г. Коньшиної, М. Кулика, О. Фостачук та інших. Незважаючи на активну зацікавленість серед вчених проблемами соціальної пам'яті, у відповідній літературі бракує ретельного теоретичного аналізу системи та культури соціальної пам'яті.

Кожна група в суспільстві має власний символічний капітал. Пам'ять може виступати формою трансляції цього капіталу. Таким чином, пам'ять є виразником групових цінностей і уявлень. Тобто ставимо поряд **Соціальну пам'ять та комунікацію**.

Соціальні групи беруть на себе виконання певних суспільних функцій, що пов'язані з накопиченням позитивного досвіду, збереженням та передачею його між членами цієї групи. Для цього соціальні групи створюють систему соціальної комунікації, основу якої складає групова соціальна пам'ять. По суті, така пам'ять не є сумою індивідуальної пам'яті її членів, а є продуктом та результатом взаємодії комунікуючих суб'єктів. В індивідуальній та груповій пам'яті зберігаються окремі соціальні факти, які відтворюються у свідомості людей для того, щоб розуміти дійсність теперішнього, а також впливають на створення моделі майбутнього.

Комунікуючими суб'єктами у суспільстві є не лише окремі індивіди, але й засоби масової інформації, які також є потужними факторами впливу на соціальну пам'ять групи. Отже структуру простору соціальної пам'яті доцільно поділити на:

2. Індивідуальний досвід.
3. Груповий досвід.
4. Отримання значимої соціальної інформації із ЗМІ.
5. Прийняття та використання загальних моральних норм, що притаманні сучасному соціуму.

З врахуванням структури соціальної пам'яті визначимо зв'язок соціальної пам'яті із **ЗМІ**.

Одним із основних способів забезпечення надходження мнемічної інформації у фонд соціальної пам'яті є спілкування, комунікація і безпосередня взаємодія індивідів певної соціальної групи або з інших комунікаторів. Одними з потужних комунікато-

рів, власне, виступають засоби масової інформації, адже вони як і безпосередні учасники групи можуть актуалізувати певну інформацію та соціальний досвід під певною точкою зору, таким чином, впливаючи на соціальну пам'ять в цілому.

ЗМІ є тим інструментом, який може актуалізувати певний соціальний досвід соціально-історичної пам'яті у певний період, коли з'являється необхідність визначитись із своїм ставленням до тих чи інших подій минулого (наприклад, 9-го травня в західних регіонах України загострюється полеміка щодо оцінки певних історичних діячів та явищ).

Наразі через вибіркочу актуалізацію (лише певних частин) історичної пам'яті відбувається надмірне спрощення (один із видів маніпуляцій в медіа).

Л. Малес справедливо відзначає в сучасному українському суспільстві вибіркочий характер соціальної пам'яті, яка на догоду нерелексивній простоті сприйняття та некритичності, проводить спрощену, аж до бінарності, картинку минулого та сучасного суспільства для щоденного вжитку, де огульно змальовано "своїх" через протиставлення "чужим" — «клятим вороженькам» та іншим неприятелям.

Бінарні позиції спрощеної соціальної пам'яті сприяють політичній, етнічній і регіональній поляризації, що приводить кінець кінцем до певної конфігурації влади і, далі, до перерозподілу ресурсів, економічної нерівності регіонів і далі до невизначених економічних і політичних наслідків. Трансформація соціальної пам'яті призводить до нових інсталяцій цього виду пам'яті, руйнуванню колишніх уявлень на користь сучасному штучно створеному дискурсу.

Стає цілком очевидним, що існують шаблони медіа, які мають вплив на соціальну пам'ять.

Один з інструментів, за допомогою якого ЗМІ впливають на формування соціальної пам'яті є шаблони медіа (media templates). Щоб відрізнити ці шаблони на фоні інших згадок історичних подій, на меті яких не є маніпулятивне подання інформації, автори досліджень визначають певну низку особливостей таких шаблонів:

1. Медіа-шаблони використовуються, щоб пояснити сучасні події у порівнянні і часто як доказ сучасним подіям. Тобто медіа-шаблони використовуються ретроспективно більшою мірою, ніж стосуючись сучасності.

2. Медіа-шаблони часто мають єдине значення і єдину точку зору і не передбачають можливості дискусії чи дебатів, не представляють різні сторони явища.

Окрім цього медіа-шаблони добре спрацьовують через такі свої властивості:

а) *Спрощення та спотворення.*

У процесі трансформації ключових подій у шаблони, деталі губляться, зміщуються акценти, забуваються факти і можуть бути репрезентовані спотворено.

б) Мінімальні можливості представлення альтернативного погляду.

Спрощене висвітлення мінімізує можливість аудиторії перевірити деталі, альтернативні погляди, здійснити самостійний аналіз.

в) *Осмос* (проникнення крізь напівпроникну перепону, яка розділяє розчини різної концентрації).

Смисли та значення подій прив'язані до шаблону є видозміненими, а відтак неправдивими. Вони частково є створені зв'язком між цими епізодами та ключовими подіями, про які йдеться, та подій чи явищ, до яких ці випадки прив'язані.

Шаблони є дуже потужними, часто невидимими, впливовими, але вони не є незамінними. Їх можна розпізнати та помітити через порівняння різних досвідів та спогадів аудиторії (персонального досвіду), а також через наявність певних суперечностей між різними медіа-шаблонами. Такий спосіб також є дієвим і для «розвінчування міфів» у соціальній пам'яті спільноти.

Соціальні історики зауважують, що записи історичних подій є "незайнятими актами пам'яті", але скоріш за все вони є спробами "переконати та сформуванати пам'ять інших".

Поруч із соціальною пам'яттю нерозривно є пам'ять індивідуальна. Індивідуальне минуле є можливістю реконструкції макроісторії через сукупність різних за своєю повнотою та достовірністю, інформативністю особистих документів.

У сучасному медіасередовищі особливо значимою є Медіатизація медійна пам'яті у віртуальному середовищі.

Медіатизація охопила різні сфери. Соціологи, правники говорять про "медіатизацію суспільства» як про становлення соціуму особливого типу. Відбувається медіатизація політики, сфери культури, системи виховання та освіти, різних типів інформації — усі ці сфери переміщуються у символічний простір ЗМІ. У цьому контексті можна говорити і про медіатизацію пам'яті — віртуалізація соціального механізму запам'ятовування/

забуття, різноманіття форм репрезентації минулого у просторі повсякденності, що транслюються в медіасфері. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології дозволили значно розширити практики представлення минулого, а також коло осіб, що розміщують і споживають меморіальну інформацію.

Міжкультурна і міжнаціональна взаємодія, переписування історії, конструювання національної ідентичності — усе це неможливо відтепер без медіа-ресурсів. Та нині такими медіа-ресурсами є не лише телебачення, друковані видання, радіо, листи чи інші матеріальні залишки автобіографічного характеру, але й такі медіатексти, як записи у блогах, висловлювання на форумах та тематичних порталах, сторінках у соціальних мережах.

Специфіка сучасних медіа значною мірою в тому, що подане у них, навіть протирічне до фактів історії чи медіа-подачі "традиційних медіа" будуть сприйняті як реальні, адже цю інформацію вони отримують з середовища людей, які належать до їх мережевої структури (представники різних соціально-професійних груп, ідеологічних прихильників, прихильників певної практики тощо). Це означає, що до такої анонімізованої інформації буде вищим рівень довіри.

Характеристики медіа-пам'яті:

1. Фото-пам'ять.

Завдяки легкості створення сучасних фото, їх високій якості та можливості подальшої корекції забезпечили широке використання фото у блогосфері та соціальних мережах. На фото легше зобразити, аніж висловити вербально будь-яку інформацію, яку хоче передати автор — свята чи буднів, віддзеркалення подій та вчинків, емоцій, переконань. Фотоелементи мають не лише інформаційну функцію і смислове та меморіальне навантаження, але й зближують членів спільноти (хоч ця спільнота часто є анонімізованою та віддаленою для комунікатора).

2. Домінування сімейної, особистої пам'яті.

Важливим став жанр сімейних історій (англ. *family history*). Пам'ять про минуле — уся значима, тому дуже важливим стає усе, що збереглося. І хоч у блогах — багато осмислень і загального соціального контексту, багато текстів стосується саме тематики особистих роздумів, рефлексій, пам'яті.

Інтернет-середовище дозволяє учасникам виступати в різних ролях, створювати різні образи, у тому числі й пам'яті — ділитися досвідом, який вони вважають цінним і робити це саме тим спосо-

бом, який автор обирає на свій розсуд. В результаті цього тексти виходять дуже різними. Цінності та колориту їм додає те, чого у формальних текстах певної епохи бути й зовсім не може — мовна свобода, часте використання просторіч і жаргонізмів та інше. З одного боку меморіальні свідчення часто губляться та «топляться» у нетрях «оментів» і можуть досягнути набагато меншої аудиторії, аніж того досягає інформаційне поле книг, періодики, телебачення та інших медіаресурсів, з іншого боку — пам'ять моментально оживає та підкріплюється іншими думками та досвідами. Відбувається своєрідна триангуляція знання, соціальної пам'яті.

Наслідки медіатизації соціальної пам'яті.

Впровадження та масовізація аудіовізуальних засобів упродовж XX сторіччя вплинули на панівний стандарт контролю спогадів. По-перше, збільшилось число і розмаїття джерел свідчень про минуле; по-друге, змінився тип соціальнокультурної репродукції. За О. Нагорною, власні спогади про події або уявлення про них, сформовані завдяки історичній науці, витісняються яскравішими і виразнішими образами художньої літератури чи кінематографу.

У концепції американського історика культури та літературознавця У. Дж. Онга є чотири стадії мнемогенези:

1. повторення (на стадії усної традиції);
2. відновлення (рукописна культура);
3. реконструкції («галактика Гутенберга»);
4. деконструкції й антиспогаду (медіа культура).

Остання, четверта, ультрасучасна стадія — це стадія медіакультури, культури електронного відтворення і використання інформації. Тексти на цій стадії лише демонструють, як ідеї і думки колись репрезентувались. Колективна пам'ять зводиться до „калейдоскопічного набору мігруючих образів“, перетворюючись на „місця псевдопам'яті“. Проблема комеморації в епоху медіакультури, на думку автора, полягає в тому, що пам'ять деморалізується. Відповідно, ідентифікація стає наскрізь віртуальною і залежатиме від масового пориву, бажаного ефекту чи орієнтації. Пам'ять перестала бути здатністю, усвідомленим зусиллям пригадування, а перетворилась на безликі гігабайти, що редукували багатство людської цивілізації (книги, картини, музичні твори). У такий спосіб, дослідник доходить висновку, що медіакультура небезпечна для традиційних комеморативних практик, оскільки призводить до деконструкції пам'яті, гіпомнезії.

На основі нашого розуміння мнємогенези визначаємо концепцію "індустрії пам'яті".

Постмодернізм розглядають як період подолання розриву з традицією, який спричинив модерн. ХХ сторіччя вирізняється виникненням "індустрії пам'яті", бо в жоден період не виникала така кількість музеїв, архівів і меморіалів. Прістонський історик А. Майєр наголошує, що сучасне зростання публічної колективної пам'яті неминуче збільшить світовий запас монументів та історичних музеїв, причому "таку тенденцію не можна вважати ні політично безневинною, ні плідною для історії, оскільки це спричиняє помилки щодо раціональних потенцій людства".

Створення "індустрії пам'яті" стало можливим внаслідок посилення впливу ЗМІ на масову свідомість. Звернення мас-медіа до проблем "історичної пам'яті", популяризація певних "місць пам'яті", історичних символів (Стіна плачу в Єрусалимі, меморіал Е. Преслі в Мемфісі, Бастилія, щорічно відвідувані мільйонами людей) яскраво засвідчують зв'язок комерції та історичної пам'яті, минуле перетворюється на товар.

Пам'ять із символічного хронотопу культури в епоху тотальної медіа культури перетворюється на безлику інформацію, яку можна скопіювати, видалити, заархівувати, закодувати чи переписати.

ЛЕКЦІЯ 9.

Усна традиція. Національна пам'ять.

Поняття про усну традицію. Національна пам'ять в контексті складових усної традиції. Індивідуальна пам'ять та її автентичність. Відродження та розвиток усної традиції в 60-х роках ХХ ст. Ступінь інноваційності. Хронологічні межі застосування методу.

Усні джерела містять інформацію у вигляді усної традиції, що передається із покоління в покоління, із уст в уста і зберігається у пам'яті народу. Вони є пам'ятками усної словесної творчості, одним із класів словесних (вербальних) джерел, що виникли задовго до появи писемних і пізніше були зафіксовані у писемних пам'ятках. Як відомо, період становлення і розвитку писемності не перевищує 4-5 тисячоліть (у східних слов'ян – 1 тисячоліття). Усна творчість набагато давніша. Вона розвивалася упродовж сотень тисячоліть (деякі дослідники вважають, що вона зародилася 400-500 тис. років тому).

Проте, досі не існує єдиної точки зору на процес формування і час виникнення усної народної творчості, результатом якої є розмаїття фольклорних жанрів та усних джерел.

Усні джерела протягом останніх двох століть були об'єктом пильної уваги вчених-істориків, етнографів, фольклористів. Їх активно збирали, досліджували й публікували. Результатом цієї діяльності стало усвідомлення того, що усна словесна творчість упродовж тисячоліть залишалася чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народів, в тому числі й українського, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали українського народу, а й його історія, філософія, дидактика — тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, ці неписані закони, фіксувалися в усній формі, запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і в разі потреби відтворювалися у незмінному вигляді. Слово для наших предків мало й магічну силу. Вони вірили, що за його допомогою можна досягти успіху в полюванні, викликати дощ, відвернути бурю і град, посуху, вберегти родину від зла і напасті, які підстерігали беззахисну перед силами природи людину на кожному кроці.

Великий період в історії людства взагалі та кожного народу зокрема характеризується культивуванням так званого міфологічного мислення. Це період анімістичних (коли душою наділяються не тільки люди, тварини, а й рослини, предмети неживої природи), антропоморфних (коли людськими властивостями наділяються тварини, рослини, у людській подобі уявляються боги тощо) вірувань, що склали основу як первісних релігій, так і сюжетів, мотивів, образної системи усної творчості. Міфологічні образи, вірування стимулювали народну фантазію і сприяли культивуванню фантастичних оповідок, героїчного епосу, календарно-обрядової поезії. Проте, з часом міфологічні образи втрачали реальну основу і почали сприйматися творцями та носіями усних джерел як художні образи і символи, в яких народ втілював свої суспільні ідеали, уявлення про добро і зло, ставлення до навколишньої дійсності.

Перші писемні пам'ятки Київської Русі не лише зафіксували високорозвинену міфологічну традицію, а й самі значною мірою збагатилися за рахунок цієї традиції, стали її органічним продовженням на іншому історичному рівні. На цей час міфологія, як система мислення та світоглядна база, зазнає трансформації, однак не втрачає остаточно своїх позицій. Це засвідчує хоча б той факт, що літописці відтворювали давню історію Київської держави за усними джерелами, у яких народні герої – Кирило (Микита) Кожум'яка, Ілля Муромець, Михайлик, Котигорошко та ворожі їм сили – Соловей Розбійник, Шолудивий Буняка, Ідолище, Змій, які ще не всі стали казковими персонажами. Разом із тим літописи зафіксували найголовніші міфологічні постаті слов'янського Олімпу – бога неба Сварога, богів сонця Хорса і Дажбога, грому і бурі – Перуна, вогню – Сварожича, худоби – Велеса (Волоса), вітру – Стрибога, зими – Коляди, Марени, весни – Ярила, літа – Купала та ін. Використали літописці й народні легенди та перекази про реальних історичних персонажів – князів Кия, Щека, Хорива, Аскольда, Діра, Олега, Ігоря, княгиню Ольгу та ін. “Повість временних літ”, Галицько-Волинський, Густинський та інші літописні пам'ятки зберегли чудові зразки народних оповідань, легенд і переказів.

Це – поступовий перехід давніх сюжетів і мотивів, образів і світоглядних уявлень у нову систему художньої творчості – фольклор. Із народної міфології згодом витворилася жанрова система усних джерел, представлена прозовими та поетичними пам'ятками. Це казки, легенди, перекази, оповідання, балади, героїчний епос, обрядовий цикл тощо, які в тій чи іншій формі дійшли до наших

днів. У поясненні витоків і становлення основних різновидів усних джерел слід виходити, насамперед, із специфіки народної творчості, яку не можна перенести на ґрунт національної культури подібно до культових споруд в архітектурі або іншомовних джерел, перекладених українською мовою. Фольклорні пам'ятки невіддільні від народного світогляду, побуту, історії тощо. У цьому, в першу чергу, полягає їх джерельна цінність, яку ще називають **Національною пам'яттю**.

Справа в тому, що протягом останніх десятиліть в європейській та вітчизняній історичній науці розвивається новий напрям дослідження, пов'язаний з вивченням такого суспільного феномену, як національна пам'ять. Цей напрям дістав умовну назву "memory studies", тобто студії з вивчення історичної та національної пам'яті. У межах цього напрямку формується понятійно-категорійний апарат, результатом чого стало введення до наукового обігу таких понять як "національна пам'ять", "політика пам'яті", "місця пам'яті", "коди пам'яті" та ін. Слід наголосити на тому, що необхідно розрізняти такі поняття як "місця пам'яті" та "меморіали". "Меморіали" – це те, що створюють офіційні структури, щоб зберегти пам'ять – назви вулиць, пам'ятники, меморіальні комплекси тощо. На підставі досліджень українських істориків поняття "місця пам'яті" має досить широкий контекст – це простір пам'яті, який виходить за межі уявлень про минуле, відбите у меморіалах, це може бути слово або інституція. Таким чином розпочинаючи мову про національну пам'ять, нам треба зрозуміти, що національна пам'ять є похідною субстанцією від колективної пам'яті. А колективна пам'ять за своєю природою доволі варіативна. Це пояснюється одночасним існуванням етнічних, релігійних, професійних, соціальних та інших груп, і людина, по суті, в своєму житті пов'язана не з однією, а з багатьма групами, що збагачують її пам'ять. У кожній із цих груп, – окрема історія. Розглядаючи своє минуле, група відчуває, що вона залишилася такою самою і відчуває власну самототожність у часовому вимірі. Проте група прагне увічнити ті портрети та образи, що складають матерію її думки». Таким чином, визначальним чинником моделювання концепта колективної пам'яті пропонується сукупність носіїв групової пам'яті. Зазначені характеристики віддзеркалюють суб'єктивні характеристики національної пам'яті, яку можна класифікувати як у *вузькому*, так і в *широкому* розумінні. У вузькому розумінні національна пам'ять відображає процес формування досвіду конкретного етносу, особливості формування

культурних традицій та ціннісних орієнтацій. Відомо, що апеляція до гносеологічних витоків національної пам'яті пов'язана із різними носіями інформації, переважно на рівні інтерпретацій національних пам'яток різними членами етногруп, що мали різний соціальний статус і, відповідно, різний статус довіри. Авторитарність думок (спогадів, свідчень) пропорційна рівню довіри до носіїв інформації. Тому питома вага суб'єктності носіїв національної пам'яті справляє відчутний вплив на еволюцію етнічного захисту національної пам'яті.

Як зазначає О. Копиленко, «щоб упевнено крокувати в майбутнє, необхідно все-таки визначитися з нашим «непередбачуваним минулим». Звичайно, вкрай цікаво знати, чи був насправді стародавній Київ центром «великого арійського пасма» або чи існувало міфічне золото Полуботка. Проте, з погляду реального «народно-господарського» ефекту найважливіше розібратися з тим, що майже кожен з нас носить у своїй пам'яті...». У зв'язку із цим постає питання про можливі варіації матеріалізації фреймів, що зберігаються в пам'яті. Відомо: переважна більшість таких фреймів історично пов'язана із реально існуючими об'єктами, що відіграють роль комунікаторів асоціацій, матеріалізації спогадів тощо.

Доречним на цьому тлі вбачається підхід, що його запропонував П. Нора у вигляді класифікації «місць пам'яті», а саме:

1. топографічні (архіви, бібліотеки, музеї);
2. монументальні (цвинтарі, архітектурні споруди);
3. символічні (тематичні церемонії, паломництва);
4. функціональні (підручники, автобіографії, мемуари).

Природно, що до певної міри зазначена схема є не лише хрестоматійною, а й такою, що передбачає велику комбінаторність об'єктів: коли, скажімо, монументальні об'єкти поглинаються функціональними, а символічні за певних обставин набувають статусу монументальних тощо. При цьому стає зрозумілим, що будь-який класифікатор національної пам'яті залишається до певної міри умовним, оскільки сама природа матеріалізації таких об'єктів динамічна та багатоконтурна. Передовсім, саме носії пам'яті є еволюційними так само як і їх супровід, що може поглинатися часом.

На нашу думку, фрейдистська інтерпретація процесу забуття, адаптована до загальних тенденцій функціонування національної пам'яті, багато в чому утримується на рівні прикладних аналогій через управлінський аспект історичної амнезії. Іншими словами, регуляторна функція управління інформаційними масивами чи фа-

ктографічними джерелами пам'яті може реалізуватися, як зазначалося вище, інструментаріями політики забуття. Питання полягає в тому, з якою метою це робиться. Зводить це до спроб максимального унеможливлення історичних дискредитацій видається недоцільним, принаймні, з двох причин. По-перше, будь-яка національна пам'ять має ресурс недовіри. А персоніфікованим він може бути по-різному, в залежності від пануючого суб'єкта інтерпретатора подій. Через це в основі історичної амнезії перебувають не власне факти, а їхні інтерпретації. По-друге, важливо, на наш погляд, саме процес забуття розглядати як тенденцію згасання місткості джерел. Це напряму залежить вже від рівня фіксації та наступного документування ключових носіїв національної пам'яті.

Вивчення джерел формування національної пам'яті переважно ґрунтується на методах культурної антропології, що запропонувала нові способи дослідження соціальних уявлень та привернула увагу до форм їхньої матеріалізації. Такий підхід дозволяє долучити до аспектів вивчення пам'яті традиції, ритуали, фольклор і взагалі будь-яку колективну творчість. Завдячуючи цьому, зокрема, за останні десятиліття в Україні почали активно розроблятися такі теми як «символіка свят», «регіональна історія», «вербальна пам'ять» тощо. Набула свого розвитку доволі активна практика, пов'язана із вивченням «місць пам'яті»: штучних чи природних просторових об'єктів, що нагадують чи символізують минуле та підтримують культурологічну наступність.

Помітним явищем пошуку умиротворення національної пам'яті стає релігійність, що набуває ознак не без допомоги самої влади ритуальності. «Релігійне відродження» виявляє себе у релігійній спадковості, сакральному поверненні до духовних витоків українства. З іншого боку, дефіцитарність релігійних сюжетів в історичній пам'яті та, відповідно, недостатні знання традиційних релігійних форм призводить до зростання так званої «неорелігійності», що втілюється у створенні нових релігійних культів, а також у поширенні еkleктичних релігійних уявлень. Можливо «справжнім законом суспільства є або звичай або релігія. Будь-яка спроба встановити закон суспільства, обминаючи ці висхідні, визначальні аспекти, неправомірна, нелогічна».

Таким чином, незважаючи на різновекторність тенденції «релігійного відродження», варто визнати, що даний процес сприяє актуалізації архетипів національної пам'яті, пов'язаних із традиційною релігійністю. Це виявляється як у відновленні традиційних

релігійних форм, так і у різних конфігураціях релігійного протесту та підтверджує схильність населення України до відновлення соціально-духовних стосунків, що вкарбовані у скрижалях національної пам'яті.

Важливим напрямом сублимації таких тенденцій є прагнення людини до інтелектуального та духовного наближення до сакральних символів, якими є нерухомі об'єкти, що складають «Звід пам'яток історії та культури України». Вони є усталеними носіями національної пам'яті. Зрозуміло, що пам'ятки історії та культури є важливим підтвердженням етнокультурної самобутності кожної нації. Їх автентичність – головна ознака історико-культурної і пізнавальної цінності. У цьому плані доречно згадати й світовий досвід, який вчить, що серед об'єктів національної пам'яті «можна виділити історичні місця, історичні міста, стародавні міські квартали, села й невеликі селища, а також однорідні монументальні ансамблі, беручи при цьому до уваги, що пам'ятки, як правило, треба ретельно зберігати в усій цілісності». Із врахуванням зазначеної обставини важливим в контексті еволюції матеріальних носіїв національної пам'яті є твердження, що його формулює Р. Бондаренко: «...основою формування і змін історичного середовища є людина, її діяльність. Вона постійно взаємодіє з оточенням, примножує предметно-просторове поновлення; й, таким чином, навколишнє середовище загалом не залишається без змін у часі, а постійно змінюється до потреб суспільства». Із зазначеної тези випливає вкрай важлива тема, що є злободенною для з'ясування мотивацій прагматичної корекції матеріальних носіїв національної пам'яті. Справа в тому, що приватний капітал виступає активним гравцем на теренах перерозподілу матеріальних цінностей, відношення яких до сакральних символів може до певної міри ускладнити їх збереження та призвести до їх знищення. Сучасна історія міст і сіл України містить чимало красномовних прикладів руйнівної агресії підприємливих забудовників.

В такій ситуації посилення на захисні норми Державного реєстру нерухомих пам'яток України складають лише хронологію публічного занепокоєння долею об'єктів історично-культурної спадщини, яке час від часу озвучують народні депутати з парламентської трибуни.

Акцентування уваги громадян України до проблеми збереження історичної спадщини як у безпосередніх формах апеляції до складових національної пам'яті, так і в опосередкованих варіаціях

(загроза благоустрою, дискомфортність перепланувань територій тощо) неминуче виводить рівень артикуляції соціального занепокоєння на осмислення засад невмирущих символів минулого.

Відомо, що часто законами починають цікавитися тоді, коли їх починають порушувати. Схожою видається ситуація і з історичними нерухомими пам'ятками. Відповідна інформація поширюється переважно засобами масової комунікації. В принципі ЗМІ можна розглядати в контексті популяризатора знань про минуле.

За даними американських дослідників панівним джерелом історичної пам'яті є телебачення. В принципі наближається до такого вимірювання й аудиторія України, зокрема, в частині маніпулятивної пропаганди ціннісних орієнтацій з метою приватизації, перепрофілювання та знеособлення історичних пам'яток.

Як зазначено в звіті європейської дослідницької асоціації, у 2011 р. помітно зростає увага ЗМІ до численних фактів корупції в Україні. Водночас порівняльний аналіз сюжетів відповідної тематики розкриває ретельно продуману політику по деномінації тих історичних об'єктів, які становлять комерційний інтерес і можуть бути дереєстровані в масовій свідомості. Сумнозвісні тези про «втрату автентичності», «кон'юнктурність», «фрагментарність», «надуманість» тощо поширюються в інформаційному просторі із врахуванням психологічної свідомості людини, яка природно схильна не тільки до створення міфів, а й до сакральних розчарувань. Як зауважує П. Рікер, «світ міфів... є світом неспокійним, непримирним; міфи ніколи не припиняли боротьби між собою; кожен міф – іконоборотьба по відношенню до іншого міфу». Однозначність такого твердження, природно, є уніфікованою, що має перспективи на варіативність із певними застереженнями. Проте в принципі висловлена теза доречна щодо обґрунтування певного автономного існування міфологізованих образів у свідомості людини.

Однакові образи в національній пам'яті українців можуть антонізувати. Ми знаємо, які факти політичної історії України чи персоналії національної пам'яті складають зміст політичної конфліктології. І це вже є проблемою комунікативної складової політичної системи України. Важливо зазначити, що останнім часом влада на нормативно-правовому рівні окреслює окремі події історичного минулого за принципом знакових дат.

В цілому така тенденція відображає процес популяризації національної пам'яті. Відтак зростає конструктивна функція кален-

дарних видань, котрі до певної міри виступають джерелом відповідних ініціатив. Разом з тим, зазначений стан справ окреслює важливу обставину, пов'язану із поширенням сюжетів національної пам'яті. Йдеться про хронологічну пропорційність пам'ятних дат, враховується їхній дисбаланс у популярності, зокрема пояснюється твердження відносно дії неписаних правил про пізнання історії подій завдяки яким ми бережемо про них пам'ять. Для національної пам'яті українців це може означати «перезавантаження» пам'яті за допомогою порівняльного аналізу із стандартами життя західних демократій, які імпортують в Україну матриці «космополітичної пам'яті».

Отже, не тільки забезпечуючи, а й прискорюючи процес наступності історичного розвитку, національна пам'ять все ж таки має забезпечити формування, функціонування та інтенсивність історичного пізнання. Таким чином, в течіях інформації, що циркулює в системі суспільства, важливо враховувати також інформацію, що містить історичні аналогії, оскільки саме вона поєднує усі три часові проєкції соціуму, а саме: родове минуле, видову сучасність, очікуване майбутнє. Для нинішнього українства в широкому розумінні як громадянської спільноти конче важливо сприймати й використовувати національну пам'ять саме як державотворчу рушійну силу. Адже наша пам'ять – джерело історичної свідомості, що концептуалізує зв'язок між трьома зазначеними станами часу. І тому якість оцінок минулого багато у чому залежатиме від теперішнього погляду так само, як і майбутнє від сакральних істин животворчого досвіду національної пам'яті України.

ЛЕКЦІЯ 10.

Технологія фіксації усної історії.

Аудіофіксація усних свідчень. «Створення нових» джерел. Збирання первинного матеріалу. Роль інтерв'юера. Основні методи відбору оповідачів. Аналіз бази даних оповідачів. Термінологічний інструментарій. Монолог. Протокол. Діалог. Інтерв'ю. Типологія інтерв'ю – структуроване, напівструктуроване, наративне, діалогове, комплексне. Умови та обставини запису. Історія інтерв'ю. Облікова картка документів інтерв'ю. Оцінка інтерв'ю. Інвентарна картка фонограми. Зміст фонограми. Інвентарна картка фотографії. Створення архіву справ та документів. Фонд речей. Принципи створення комп'ютерної бази даних.

У період після проголошення незалежної державності українські історики стали використовувати у своїх дослідженнях не тільки документальні джерела, але й записи усних свідчень очевидців чи учасників історичних подій, у яких їм доводилось брати участь. Очевидно, що це не є намагання розширити базу джерел для подальшої праці, а є спробою відійти від консервативного методу вивчення історії, коли на першому плані завжди важлива ідеологічно «правильна» подія, а вже потім історик повинен згадати і про людину. Мета усної історії повернути історію до людини, показати її життя крізь призму історичних подій. Це є актуальною проблемою сучасної науки. Цілком очевидно, що для такого роду досліджень необхідно мати достатню кількість джерельного матеріалу, оскільки при фіксації усної історії документальних джерел майже завжди недостатньо. Через цю обставину виникає необхідність збору і фіксації усних свідчень та винайдення нових методів для дослідження зібраної і відповідно зафіксованої усної історії.

Торкаючись питання розвитку усної історії в Україні, ми не можемо стверджувати про надто великі успіхи цієї галузі історичної науки. Але потрібно зазначити, що до усної історії інтерес українських істориків за роки незалежності нашої держави помітно виріс, хоча навряд чи його можна вважати достатнім. Наразі потрібно відзначити появу кількох перспективних проєктів, які успішно виконуються. Наприклад, проєкт започаткований Інститутом національної пам'яті, який називається «Майдан» (про події «Революції Гідності» 2014 року). Успішно завершено (так можна вважати)

проект з фіксації усних розповідей про голодомор 1932-1933 років. Проект, який ще далеко не закінчений, про діяльність і боротьбу ОУН та УПА тощо. Праця по збору та фіксації усної історії на сучасну пору успішно проводиться у Вузах Києва, Харкова, Запоріжжя, Львова, Умані та в інших містах.

Якщо порівняти рівень розвитку усної історії в Україні з рівнем розвитку у Західній Європі та США, то мусимо визнати, що розвиток зарубіжної історичної науки незрівнянно вищий. Усна історія, як метод, активно використовується у США та Західній Європі (історичні школи Дюркгейма, Спілберга) вже декілька десятиліть.

Мета курсу дисципліни «Усна історія» показати особливості усної історії, як специфічного типу джерела, визначити основні проблеми її розвитку в Україні. Секрет завдань, які ми намагаємось оконкретизувати – це огляд зарубіжного досвіду досліджень усної історії, зокрема досвід праці зі збору і використання усних свідчень про історичні події і їх трактування серед широких верств українського народу. Тобто визначення перспективи використання методу дослідження усної історії.

Ведучи мову про усну історію, як метод дослідження, не можна обходити увагою деякі особливості. Чи не найголовнішою особливістю є право особи на інтерв'ю.

Паралельно з правовими аспектами, в процесі збору усних свідчень обов'язково стикаються з морально-етичними особливостями, які треба враховувати, опитуючи те чи інше джерело інформації. Праця дослідника, який збирає усну історію, суттєво відрізняється від праці інших науковців, адже це праця не з паперами, а з живими людьми. Крім здійснення опитування згідно правильно обраної методики, дослідник повинен бути комунікабельним і знати про різноманітність психологічних особливостей інтерв'юєра; плюс до цього вміти підтримувати розмову і направляти її у відповідне русло.

В процесі опитування набирають особливого значення питання, яким науковець приділяє особливу увагу. Для цього потрібно зорієнтувати інтерв'юєра на проблему, володіти при необхідності спеціальною термінологією. Дуже важливо вміти відштовхуватися від вже заготовлених запитань, які лише орієнтовно охоплюють план праці дослідника. Власне, в цьому полягає різниця між збором усної історії і анкетуванням. Аналізуючи працю спеціалістів, які безпосередньо проводили збір і фіксацію усної історії, доцільно визначити деякі рекомендації, про які не варто забувати досліднику.

Передусім, бажано проводити попередню розмову з респондентом, ознайомити його з головними питаннями. Це робиться для того, щоб перед опитуванням респондент міг себе морально підготувати до запитань.

Наступна частина опитування – це складання питань. Зазвичай, дослідники мають підготовлені питальники. Питання слід підбирати так, щоб вони перекривали одне одного і таким чином давали можливість впевнитися у відкритості респондента.

Список питань, які готує дослідник, повинен відповідати задуманій дослідником структурі інтерв'ю (розповідь, відповіді на питання, тощо). У будь-якому випадку потрібно слідкувати, щоб в інтерв'ю була послідовність. Потрібно завжди мати на увазі, що навіть добре підготовлені питання є лише «опорним конспектом» і в залежності від ходу розповіді досліднику доведеться в розповідь вносити корективи.

Під час опитування дослідник повинен респонденту задавати уточнюючі і спрямовуючі питання. Записаний дослідником фактаж повинен бути зрозумілим і містити оцінку респондента.

Для запису інтерв'ю найзручніше використовувати аудіотехніку, яка б не надто привертала уваги респондента. Використання будь-якого записуючого обладнання потрібно обов'язково обговорити з респондентом. У випадку відмови респондента від запису потрібно задовольнятися графічним записом інтерв'ю.

Щодо структурування інтерв'ю:

— **вільне інтерв'ю**, яке має вигляд розповіді про своє життя без втручання інтерв'юера, котрий задає лише загальну спрямованість оповіді, що очікується. Передбачається, що під час вільного викладу в пам'яті оповідача асоціативно впливають в першу чергу ті епізоди і моменти, які мають найбільшу суб'єктивну цінність, що дає змогу виявити смислотворчі моменти конструювання його біографічної оповіді.

— **напівструктуроване інтерв'ю** — інтерв'ю, яке складається з тематичних блоків і містить перелік обов'язкових аспектів, стосовно яких необхідно отримати інформацію.

— **біографічне інтерв'ю** є різновидом напівструктурованого інтерв'ю, де тематичні блоки відповідають послідовності життєвих циклів індивіда: «дитинство», «школа», «одруження», «робота» тощо.

— **лейтмотивне інтерв'ю** — різновид напівструктурованого інтерв'ю, орієнтує розмову на вивчення одного й того самого аспекту життєдіяльності особистості впродовж її життєвого шляху.

— **фокусоване інтерв'ю** є різновидом напівструктурованого інтерв'ю, зосереджує увагу на одній життєвій ситуації з метою якомога більше довідатися в інформанта про певний період його життя.

— **діалогове інтерв'ю або вільна бесіда** — інтерв'ю проводиться у формі рівноправного діалогу «дослідник — інформант», під час якого обидва вільно висловлюють свої думки стосовно досліджуваної теми.

У методичних рекомендаціях з усної історії Г.Грінченка представлено поділ типів інтерв'ю з позиції історичних досліджень.

Залежно від кількості осіб, що інтерв'юються одночасно, вирізняють одноосібне й групове інтерв'ю.

Отже, при підготовці до інтерв'ю досліднику варто звернути увагу на те чи доречно обраний підхід до респондента, оскільки респонденти можуть бути представниками чи представником різних соціальних прошарків. Крім цього, опитування не повинне обтяжувати респондента. Треба пам'ятати, що від вміння людини, яка записує інтерв'ю, спілкуватися і контактувати із будь-яким співбесідником залежить повнота та інформаційне наповнення інтерв'ю.

Обов'язковою частиною праці з усними джерелами є фіксація і наступне опрацювання отриманої від інтерв'юера інформації. Головна складність цього процесу в тому, що дослідник, вносячи в текст інтерв'ю розділові знаки тим самим змінює компонування речень, трансформує інтерв'ю. Декілька зауважень щодо графічно записаного інтерв'ю. У письмовому тексті інтерв'ю втрачаються емоційні акценти та неможливо на письмі передати логічні наголоси, паузи і саму голосову динаміку. Зрозуміло, що неможливо уникнути цих особливостей, передаючи інтерв'ю графічним способом. Хоча ми усвідомлюємо, що збереження авторських рис в транскрипції тексту інтерв'ю в середовищі дослідників усної історії вважається найбільш відповідальною частиною опрацювання інтерв'ю.

Українські дослідники усної історії в основному користуються двома методами транскрипції інтерв'ю: науковий (науково-критичний) і науково-популярний, які призначаються для видань відповідного профілю. Коли планується видання наукового характеру, рекомендується за допомогою розділових знаків передавати

емоційне забарвлення інтерв'ю. При цьому потрібно зазначити, що без доданих до публікації супровідних зауважень навіть спеціалісту буде важко розібратися з особливостями передачі інформації інтерв'юером. Тому ми радимо готувати наукові видання синхронно – друкований запис розшифрованого інтерв'ю поєднувати з аудіозаписом. Транскрипція повинна бути максимально наближена до усної розповіді інтерв'юера. Не слід забувати, що науково-популярна транскрипція, передусім, призначена для сприйняття широкими колами громадськості.

Метод письмової передачі розповіді інтерв'юером інформації передбачає використання розділових знаків для позначення емоційного забарвлення відповідей респондента, хоча це не є обов'язковою потребою таким чином транскрибувати питання інтерв'юера. В записі тексту інтерв'ю опускаються елементи усного мовлення, які не мають інформаційного навантаження (обмовки, вигуки, повтори). Це в якійсь мірі полегшує сприйняття тексту інтерв'ю. Науково-популярного змісту публікації усних свідчень можуть бути використані і фахівцями-дослідниками, оскільки вони не відрізняються інформаційним наповненням від наукових джерел.

Крім вищезгаданих проблем з транскрипцією усних свідчень, які мають велике значення у випадках, коли ми виділяємо джерела усної історії для публікації, досліднику усної історії завжди треба пам'ятати, що основними критеріями відбору для оприлюднення здобутків інформації є повнота повідомлень опитуваного респондента, його обізнаність з конкретною темою, наукова вартість поданої інформації. При цьому важливу роль грає не тільки особистість людини, яка дає інтерв'ю, але і інтерв'юера, оскільки його присутність теж впливає на атмосферу, в якій людина згадує минуле. Таким чином, в період підготовки до інтерв'ю і формуванням змісту питань, історик впливає на зміст усного повідомлення, яке має вплив на зміст і значення того повідомлення, про яке розповідає респондент.

Безумовно, відбір джерел і їх оприлюднення не повинне базуватися тільки на якості тексту і вартості (за нашою оцінкою). Дуже важливим фактором є значення цілі публікації даних отриманих із здобутків «усної історії», а ще тематика. Адже відбір повинен забезпечити найбільш повне наповнення документів у тематично і географічно визначених межах. При цьому бажано забезпечити в межах обсягів структурних частин публікації схожою структурою питань і відповідей, які б висвітлювали одні й ті ж події.

Таким чином, для отримання наукової цінної, інформації придатної для подальшого аналізу, необхідно брати до уваги проблеми відбору і транскрипції усних свідчень. Поряд з цим, не варто забувати про правові та морально-етичні аспекти роботи зі збору усних матеріалів.

Те, що ми називаємо усною історією в XIX ст. було невідоме в Європі і США під такою назвою. Це називалося історичним методом, який був добре відомий соціологам і журналістам. Фахівці-історики під час праці над вирішенням конкретних проблем підкреслювали, що користуються усними джерелами в комплексі з іншими спорідненими джерелами. Крім того доцільно зауважити ще одну особливість – до цієї пори термін «усна історія» є не досить чітким і однозначним, і це дає можливість зарубіжним історикам наповнювати його широким змістом.

Цілком осібно слід розглядати питання збору усної історії шляхом Анкетного опитування, оскільки серед розповсюджених методів опитування респондентів важливе місце займає метод анкетного опитування. Надзвичайна популярність цього методу пояснюється різноманітністю і якістю соціологічної інформації, яку можна одержати за його допомогою. Даний метод засновується на висловлюваннях окремих осіб і проводиться з метою виявлення найтонших нюансів в думках респондентів.

Анкетне опитування, починається з формулювання програмних питань, з переведення мови науки на запитання, звернені до респондентів. Для чого необхідне це переведення? Існує велика відмінність в наукових термінах і буденній мові людей, тому різні поняття можуть мати для простих людей і науковців не співпадаючі інтерпретації. Іноді опитуваний взагалі не знає значення того або іншого поняття. Отже, якщо не враховувати особливостей формулювання запитань в анкеті, то навіть при дотриманні всіх останніх вимог методики анкетного опитування, можна одержати помилкові результати. В процесі переведення дослідницьких (програмних) питань в анкетні запитання мета дослідника усної історії стає менш ясною. До речі, науковці-історики та соціологи вважають, що чим кращий проект анкети, тим менш ясною є тема дослідження для читача, опитуваних чи замовника. Але саме в цьому й полягає наукова майстерність історика чи соціолога, який бажає одержати об'єктивні відповіді. Як кажуть, хитрим повинен бути не питальник, а інтерв'юер.

Анкета, зазвичай, починається з преамбули – звернення до респондента. В ньому вказується, хто проводить дослідження, описується мета дослідження, характер використання результатів, підкреслюється анонімний характер, спосіб заповнення анкети, а також висловлюється подяка (вона можлива і в кінці анкети) за участь в анкетуванні. Далі йде основна частина анкети, яка містить блоки запитань до опитуваних, і третя частина – паспорт, в якому представлені відомості про опитуваних (стать, вік, освіта, місце мешкання, соціальний стан і т. д.).

Наведемо деякі вимоги до самої анкети і анкетного опитування:

- опитування не повинно тривати більше 30-40 хвилин у зв'язку з тим, що респондент втомлюється, і останні запитання залишаються зазвичай без повноцінних відповідей, за цей час опрацьовується 25-30 запитань;
- важливо, щоб інтерес до предмету опитування не спадав, а поступово підвищувався. Тому більш складні за змістом (і розумінням) запитання повинні йти слідом за більш простими;
- перше запитання не повинно бути ні дискусійним, ні насторожливим. Хай краще воно буде нейтральним;
- важкі запитання доцільно вмістити в середині анкети, щоб респондент "включився" в тему;
- запитання повинні бути ясними, чіткими і зрозумілими всім респондентам;
- запитання повинні відповідати логічним вимогам: спочатку мова повинна йти про встановлення того чи іншого факта, події, а потім вже про його оцінку.

Якщо в анкеті з'являється новий розділ, то необхідно "підвести" опитуваного до нової теми. Зазвичай, це робиться за допомогою звернення в певній формі до респондента, наприклад: "А тепер ми просимо Вас висловитись про те-то..."

За предметним змістом запитання анкети поділяють на:

- запитання про факти, за допомогою яких отримують інформацію про соціальні явища, про стан справ в колективі, про поведінку і дії самого респондента, його вік, стать, освіту, соціальне становище і т. д.;
- запитання про знання, мета яких – з'ясувати, що знає і що може повідомити респондент. Як правило, це запитання, які мають мету виявити рівень поінформованості респондента і його знань в

певній галузі. Такі запитання можуть містити завдання, експериментальні і ігрові ситуації;

- запитання про думку респондента, вони мають на меті зафіксувати факти, побажання, очікування, плани на майбутнє і можуть торкатися будь-яких проблем і особистості самого респондента;

- запитання про мотиви, покликані викликати суб'єктивне уявлення людини про мотиви своєї діяльності.

За своєю логічною природою запитання класифікуються таким чином:

- основні запитання, відповіді на які є основою побудови висновків про явища, що вивчаються. Саме вони становлять більшу частину анкети;

- запитання – фільтри ставляться для того, щоб відсіяти некомпетентних осіб при опитуванні з проблем дослідження або ж для того, щоб виділити частину респондентів із всього масиву за мовною ознакою;

- контрольні запитання служать для перевірки стійкості, правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їх достовірності і щирості. Контрольні запитання зазвичай розташовуються в анкеті на деякій відстані як від основного, так і один від одного. Різновидом контролю може бути повторне запитання із збереженням тих же умов – на увесь обсяг вибірки (панельне опитування) або на 5-10 відсотків осіб, вже опитаних раніше;

- запитання, які наводять на думку, допомагають респонденту у правильному осмисленні основного запитання, знайти точну відповідь.

За своєю психологічною функцією, яка визначає ставлення респондента до самого факта анкетування і до тих запитань, на які йому треба буде відповідати, останні діляться на:

- контактні запитання, які слугують встановленню контакту з респондентом, їх мета – створити інтерес до дослідження, надихнути, взяти в ньому участь. Як правило, це перше або одне з перших запитань анкети, яке за формою повинно бути досить простим і торкатися самого респондента, ніби налаштовувати його на зацікавлену участь в анкетуванні;

- буферні запитання, як правило, починаються із загальної формули: "Як Ви думаєте?" – і далі йде опис нової проблеми. Мета цього виду запитань – перевести увагу респондента з однієї проблеми на іншу;

- прямі запитання спрямовані на виявлення ставлення респондента щодо проблеми, яка вивчається, її оцінку з його власної позиції;

- опосередковані запитання дозволяють респонденту ніби приховати свою власну позицію і посилити критичний акцент своїх висловлювань. Респондент тут відповідає на запитання від імені групи колективу, в безособовій формі. Такі запитання ставляться й тоді, коли прямі запитання не зручно ставити або є пересторога, що на них не буде одержана щира відповідь.

За характером відповідей на поставлені запитання вони розподіляються на такі види:

- відкриті запитання передбачають вільну форму відповіді: "Скажіть, будьласка, що могло б сприяти підвищенню Вашого інтересу до політики?";

- запитання закритого типу: "Чим Ви займаєтесь у вільний час? Просимо відповісти на ті із нижче перерахованих варіантів, які співпадають з Вашою думкою: 1) відвідую рідних і знайомих; 2) зустрічаюся з друзями; 3) слухаю радіо; 4) читаю книгу; 5) займаюсь рукоділлям";

- запитання напівзакритого типу засноване на додаванні до списку відповідей фрази: "Вкажіть інші види занять". Запитання дає можливість не лише вказати варіанти відповідей, які наводяться в анкеті, але й висловити щось своє.

- запитання-меню пропонує респонденту вибрати будь-яке поєднання варіантів запропонованих відповідей;

- шкальні запитання – відповідь на це запитання дається у вигляді шкали, в якій необхідно відмітити той або інший показник;

- дихотомічні запитання: "Чи вірите Ви у гороскопи і астрологічні прогнози?" Відповідь: "Так-ні".

Після того, як дослідник визначився із змістом запитань, особливу увагу треба надати упорядкуванню анкети. Верстка анкети передбачає не лише компоновку запитань і їх послідовність, про що вже йшла мова, а також і художньо-технічне оформлення анкети. Всі розділи анкети можна виділити відмінним від основного шрифтом. Добре використати різний шрифт при друкуванні запитань і відповідей, при можливості використати кольоровий друк. Можна використати малюнки для підвищення інтересу до анкети, зняття психологічної втоми респондента. Ілюстративно можуть бути оформлені і деякі запитання, що урізноманітнює техніку заповнення анкети.

Коли анкета складена, треба здійснити пробне (пілотажне) опитування, в ході якого перевіряється зміст анкети, формулювання і послідовність запитань та варіантів відповідей і т. д. Пробне опитування охоплює невелику кількість осіб (20-30 чоловік), відібраних за основними характеристиками, які визначаються темою, метою і завданнями дослідження. Після ретельного аналізу результатів пілотажу і виправлення помилок в анкеті можна переходити до масового опитування.

За способом розповсюдження анкет опитування поділяються на:

- роздавальні, коли анкетер особисто вручає анкету і чекає, поки вона заповнюється, і тут же одержує її – це очне роздавальне опитування, або одержує заповнену анкету через декілька днів – це заочне роздавальне опитування;

- поштове – анкета за попередньою домовленістю висилається і одержується поштою;

- пресове – анкету пропонують заповнити читачеві газети чи журналу і надіслати в редакцію;

- телетайпні (за цим способом розповсюдження і збір анкети здійснюється через електронний зв'язок).

За типом дослідницьких завдань опитування бувають:

- стандартизоване – націлене на одержання статистичної інформації;

- фокусоване – збираються дані за умов конкретної ситуації;

- глибинне – спрямоване на одержання пошукової інформації.

За рівнем компетентності респондентів розрізняють:

- масове опитування (думка неспеціалістів з тої чи іншої теми);

- масове опитування у співробітництві з дослідником (передбачає інформаційну допомогу респонденту з боку анкетера в осмисленні ситуації, що аналізується);

- симптоматичне опитування (достатнє знання у респондента загальної інформації без глибокого осмислення цілей і завдань дослідження);

- експертне опитування (опитування спеціалістів з проблеми, що вивчається).

Основними етапами здійснення анкетного опитування є:

- підготовчий етап – він включає розробку програми опитування, складання плану і сітьового графіка роботи, проектування анкети, її апробацію, тиражування анкети, складання інструкцій для анкетера, респондента та інших учасників опитування, підбір і під-

готовка інтерв'юерів, анкетерів, розв'язання організаційно-технічних та фінансових проблем);

- оперативний етап — сам процес анкетування, який також має свої власні стадії і підетапи;

- підсумковий (результуючий) етап — обробка і аналіз одержаної інформації, оформлення звіту.

Отже, за допомогою методу анкетного опитування ми можемо зібрати основну масу соціологічної інформації, але щоб вона була більш достовірною, можна поєднувати його з іншими методами: анкетування і спостереження, анкетування і вільне інтерв'ю.

Замість післямови

Мета вивчення дисципліни «Усна історія України» продиктована потребою показати можливості усної історії і визначити основні проблеми, які цілком очевидні на шляху розвитку усної історії⁵⁵.

В Україні загострення цікавості українських істориків до цієї дисципліни стало очевидним впродовж останніх півтора-двох десятиліть. Хоча стверджувати, що в усіх ВНЗ України, в яких є кафедри історії, інтерес до усної історії на однаковому рівні, ми не можемо.

Солідний внесок у дослідження «Усної історії», як дисципліни, внесли науковці з Харкова. Дослідник історії України Г.Г. Грінченко у 2007 році опублікував ґрунтовну працю «Усна історія. Методичні рекомендації для студентів і аспірантів». Власне, Грінченко звернув увагу майже на всі особливості технології фіксації усної історії. Звернув увагу і на правові аспекти праці дослідника усної історії.

⁵⁵ <http://oralhistory.com.ua/publikacii/praktikum/praktikum-1.html> Грінченко Г.Г. Усна історія. Методичні рекомендації для студентів і аспірантів.

Навчальне видання

БОГДАН ЧОРНОМАЗ

УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Комп'ютерна верстка
Дизайн обкладинки

Бабинець Н. А.
Бабинець Н. А.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 9,3.
Наклад 100 пр. Зам. № 22.05-19.

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraine.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 07.05.2013